محەممەد محەممەد یونس عەلی

سەرەتاییێك بۆ زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیك

وەرگێڕانی

نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

چاپی یەکەم 2010

* ناوی کتێب: سەرەتاییێك بۆ زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیك
* نووسینی: محەممەد محەممەد یونس عەلی
* وەرگێڕانی: نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو
* تایپێست و نەخشەسازی: خۆشناو عەزیز
* چاپ: یەکەم 2010
* چاپخانە: چاپخانەی منارە/ هەولێر
* تیراژ: 1000 دانە
* نرخ : 5000
لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی()ی ساڵی 2010ی پێدراوە.

ناوەرۆك

بابەت **لاپەڕە**

پێشەکی 7

بەشی یەکەم

ناساندنی هەردوو زانستی واتاسازی و پراگماتیك..........11

1ـ ناساندنی هەردوو زانستی واتاسازی و پراگماتیك.......... 11

1ـ1: واتاسازی:.......... 11

1ـ2: پراگماتیك:.......... 13

بەشی دووەم

تیۆرەکانی واتا..........**17**

2– تیۆرەکانی واتا..........17

2–1: تیۆری هێما..........17

2–1–1: پلەکانی بوون..........17

2–1–2: جیاکردنەوەی هێما و حەواڵەکردن..........19

2–1–3: دەستنیشانکردن(دیاریکردن)..........21

2–1–4: جیاوازی نێوان ناولێنراو و واتا..........22

2–1–5:ـ جیاوازی نێوان چەمك و درێژکردنەوە..........23

2–1–6: خاسیەتەکانی تیۆری هێما..........24

2–1–7 : ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی تیۆری هێما دەکرێن..........25

2–2: تیۆری ڕەوشتکاری..........26

2–2–1: **خاسیەتەکانی تیۆری ڕەوشتکاری..........28**

2–2–2: ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی تیۆری ڕەوشتکاری کراون..........28

2–3: تیۆری بەکارهێنان..........30

2–3–1: هاوڕێیەتی..........33

2–3–2: بەکارهێنانی هەڵوێست..........34

2–3–3: خاسیەتەکانی تیۆری بەکارهێنان..........35

2–3–4: ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی تیۆری بەکارهێنان دەکرێن..........36

2–4: تیۆری کێڵگە واتاییەکان..........37

2–5: تیۆری شیتەڵکاری پێکهاتەیی واتا..........**37**

2–6: تیۆری کردەکانی ئاخاوتن..........38

بەشی سێیەم

جۆرەکانی واتا..........43

3. جۆرەکانی واتا..........43

3 – 1 : جۆرەکانی واتا لای ڕۆژئاواییەکان..........43

3 – 1 – 1: جۆرەکانی واتا لای گرایس..........45

3 – 1 – 1 – 1: واتای دانراو (یان گوتراو)..........47

3 – 1 – 1 – 2 : واتای لۆجیکی..........52

3 – 1 – 1 – 2 – 1 : گرتنەوە:..........52

3 – 1 – 1 – 2 – 2: گریمانەکردن..........53

3 – 1 – 1 – 3 : چەمك..........55

3 – 1 – 1 – 3 – 1: چەمکی دانراو..........55

3 – 1 –1– 3 – 2: چەمکی پراگماتیکی..........57

3 ـ 1 ـ 1 ـ 3 ـ 2 ـ 1: چەمکی پراگماتیکی گشتی و چەمکی پراگماتیکی تایبەتی...60
3 – 2 – جۆرەکانی واتا لە لای زانایانی ئوسولێ فقهـ..........62
3 – 2 – 1: جۆرەکانی واتا لە لای (ئیبن حاجب)..........**63**
3 – 2 – 1 – 1 : گوتراو..........64
3 – 2 – 1 – 1 – 1 : گوتراوی ڕاستەوخۆ..........64
3 – 2 – 1 – 1 – 1 – 1 : واتای وەکیەك..........65
3 – 2 – 1 – 1 – 1 – 2: گرتنەوە..........66
3 – 2 – 1 – 1 – 2: گوتراوی ناڕاسەوخۆ..........68
3 – 2 – 1 – 2 – 1: ویستن..........69
3 – 2 – 1 – 2 – 2 : ئاگادارکردنەوە و ئاماژەکردن..........71
3 – 2 – 1 – 2 – 3 : ئاماژە..........73
3 – 2 – 1 – 2: چەمك..........74
3 – 2 – 1 – 2– 1: چەمکی ڕازیبوون..........74
3 – 2 – 1 – 2 – 2: چەمکی لادان..........75

بەشی چوارەم

گرفتەکانی واتا..........79
4. گرفتەکانی واتا..........79
4 – 1: هاوبێژی..........79
4 – 1 – 1: هاوبێژی لای زانایانی ئوسولێ فیقهی ئیسلامی..........80
4 – 1 – 2: هاوبێژی لای ڕۆژئاواییەکان..........82
4 – 1 – 3: هاوبێژی لای زمانەوانانی عەرەب..........83
4 – 1 – 4: هۆکارەکانی ڕوودانی هاوبێژی..........84

4 – 2: دژواتا..........86
4 – 2 –1: هۆکارەکانی ڕوودانی دژواتاکان..........88
4 – 3: هاوواتا..........89
4 – 3 – 1: جیاوازی لە بوونی هاوواتا لە زماندا..........90
4 – 3 – 2: جۆرەکانی هاوواتا..........92
4 – 3 – 2 – 1: هاوواتای ئاماژەیی..........92
4 – 3 – 2 – 2: هاوواتای درککردن..........93
4 – 3 – 2 – 3: هاوواتای تەواو..........93
4 – 4: واتای درککردن و واتای نیشانەیی..........94
4 – 4 – 1: فاکتەرەکانی بارگاویکردنی سۆزداری..........97
سەرچاوەکان..........100

پیّشەکی

تا هەنووکە توێژینەوەی واتاسازی ئادگارەکانی لە زانستەکانی دی جیاناکرێتەوە، کە تۆزێک تێکهەڵکێشی لە نێوانیاندا هەیە، ئەویش زانستی (پراگماتیک)ە، ئەم زانستە هەندێك لە زمانەوانانی عەرەب بە (الذرائعية) و بە (ئاڵوگۆڕکردن – التداولية) یان بە (سوودگەر – النفعية) ناوی دەبەن، ئەمانەش هەموو وەرگێڕانی سەرکەوتوو نین، چونکە ئەم زاراوەیە زاراوەیەکی گریکی کۆنە و ڕۆژئاواییەکان بە زانستی (بەکارهێنان) ئاماژەی بۆ دەکەن، کە بە تەواوەتی لەگەڵ توێژینەوەکانی بەکارهێنان کە لە لای زانایانی (ئوسوڵ فیقه) و ڕەوانبێژانی عەرەب بە (الوضع – دانان) ناسراوە، یەکاویەك دەکاتەوە. هەرچەندە کە بەکارهێنان لە کەلتوری عەربی و ئیسلامیدا، تا هەنووکە نەبۆتە زانستێکی زمانەوانی سەربەخۆ، هەروەکو (الوضع – دانان) کە زانستێکی سەربەخۆیە، بەڵام ناوزەدکردنی پراگماتیك بە زانستی (بەکارهێنان)، لەوانەیە لەوانی دی باشتر بێت، هەرچەندە من بەشبەحاڵی خۆم وام پێ باشترە بە گوتاربێژی ناوزەدبکرێ، کە وەرگێڕانێکە ڕەچاوی ڕاستگۆیی گوتراوەکە دەکات، نەك مانای لۆجیکی زاراوەکە، چونکە مەبەست لە توێژینەوەی بەکارهێنان ئەو شتانەن کە بە تەواوی دەچنە چوارچێوەی توێژینەوەکانی پراگماتیك.

جا ئەگەر تێکەڵبوونەکانی واتاسازی و پراگماتیك پاساوێك بێت بۆ کۆکردنەوەی هەردوو زانستەکە، ئەوا ئیدی بنەماکانی میتۆدگەرایی وا پێویست دەکات کە جیاوازییە کاکڵەییەکانی نێوانیان ڕوونبکرێتەوە.جا ئەم پەرتووکەی ژێر دەستتان ئەم لایەنە گرنگەی گرتۆتە ئەستۆ.

هەروەها لەبەر پێویستی پەرتوکخانەی عەرەبی بۆ ئەم جۆرە پەرتووکانە، کە دوو زانست پێناسە دەکەن و گرنگی بە هەردوو زانستی واتاسازی و پراگماتیك دەدەن، کەوا پێشبینی دەکرێ ئەم پەرتووکە بەشێکی گرنگی پێداویستییەکانی قوتابییانی عەرەب دابین بکات لە چوونە ناو چوارچێوەی دوو زانستی زۆر چەشەدار، کە یەکەمیان لە واتا بەبێ دەوروبەرەکەی دەکۆڵێتەوە، ئەوتریشیان واتا لە بواری دەوروبەری بەکارهێناندا دەکۆڵێتەوە. جا گەر بڵێین زۆربەی زۆری بابەتەکانی پەرتووك کە گونجاون بۆ ئەوەی قوتابییانی زانکۆ بیخوێننەوە، ئەوە قوتابییانی خوێندنی باڵاش بە هەمان شێوە سوودی لێ دەبینن و ئاسۆیەکی فرەوانی بۆ واڵا دەکات و بابەتێکی دەوڵەمەندی زانیاری و مەعریفەییان لە بواری زمانەوانی تازەدا بۆ دەستەبەر دەکات، هەرچی ڕۆشنبیران و گرنگی پێدەرانی توێژینەوە زمانەوانییەکان و توێژەرانی بوارەکانی زمان و مامۆستایانی زانکۆی بواری زمانن، جۆرێك لە فرەیی و دەوڵەمەندیی و لکاندنی کەلتور و توێژینەوە زمانەوانییە نوێیەکان تیادا بەدی دەکەن، کە دەرەنجام ڕشتەیەکی گونجاوی وانە زمانەوانییەکانی لێ دروست دەبێ، کە هەستی چەشە وەرگرتن و ڕەخنەگرتن لای خوێنەر دروست دەکات.

جا لە گرنگترین بابەتەکانی واتاسازی و پراگماتیك ناساندنی ئەم دوو زانستەیە، کە لە توانادا هەیە لەم پەرتووکە ئەنجام بدرێ، جگە لە پێناسەی تیۆرەکانی واتاسازی و جۆرەکانی واتا لای ڕۆژئاواییەکان و لای زانایانی ئوسوڵ فیقهی ئیسلامی و گرفتەکانی پەیوەست بە واتاوە، جا هەموو ئەم توێژینەوانە لە چوارچێوەی ڕەچەڵەك و بنەماکانی تیۆرێك پێشکەش کرا، کە لە ڕووی ئەنتۆلۆجی و ئەبستمۆلۆجییەوە گونجاو بێت، هەرچەندە سەرچاوە مێژوویی و جوگرافییەکانیان جیاوازن، ئەو شتەی کە بونیادی فەلسەفی و لۆجیکی ئەم زانستەی تۆکمەتر کرد، ئەوەبوو کە خرایە توێی ئەو کۆششانەی کە نووسەرەکە خستییەگەڕ بۆ بونیادنانی

زانستی پراگماتیک، بە شێوەیەك کە ڕەگ و ڕیشەکانی لە کەلتوری عەرەبی و ئیسلامییەوە وەرگرتبێت.

ئێستا کاتی ئەوە هاتووە تاکو قوتابییەکانمان و توێژەرەکانمان بخەینە ناو بابەتگەلێکی چڕەوە، کاتی ئەوەش هاتووە کە بیروڕای پێشوانی خۆمان بخەینەڕوو لە زانایانی کەلتوریمان، بەشێوەیەك کەوا نیشان بدەین کە ململانێیەکی ڕاستەقینەمان هەیە لەگەڵ تازەترین قوتابخانە زمانەوانییەکان، کە قوتابخانەی پراگماتیکییە، ئەمەش وامان لێدەکات کە پرۆگرامێکی تازە لە مامەڵەکردن لەگەڵ کەلتوردا بکەین، کەوا بکات زمانەوانە تازەکان ئاوڕ لە کۆششی باب و باپیرانمان بدەنەوە، کە لەو بوارەدا خستوویانەتەگەڕ، کە بیروڕاکانیان هزری بەسەردا سەپێنرابوو نەك سۆز، لە ڕۆژگارێکدا کە جیهان بەرەو پێشکەشکردنی شتی تازە و بەسوود هەنگاو دەنێت، لە جیاتی دەستگرتن بە شتە کۆنەکانەوە.

محەمەد محەمەد یونس عەلی

بەشی یەکەم
ناساندنی هەردوو زانستی واتاسازی و پراگماتیک

1ـ ناساندنی هەردوو زانستی واتاسازی و پراگماتیک

لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکاندا شتێکی بەڵگە نەویستە، کە ناتوانرێت قسە لەسەر واتاسازی بکرێت بەبێ هاوسەنگکردنی ئەوەی لەلای ڕۆژئاواییەکان بە پراگماتیک ناسراوە، ئەوەشیان (واتە پراگماتیک) دەکرێ بە زانستی بەکارهێنان وەربگێڕدرێت، هەرچەندە وەرگێڕانی بە(زانستی پراگماتیک) دەشێ لەبارتر بێت وەك لە پێشەکییەکەدا ئاماژەی پێکراوە. ئەگەرچی پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیک هەیە، وا باشە پوختەیەکی کورت لەبارەیان پێشکەش بکەین.

1ـ1 : واتاسازی:

زاراوەی واتاسازی Semantics لەلایەن زمانەوانی بەناوبانگ (برێل) دانراوە، بۆ ئەو بوارەی بایەخ بە شیکردنەوە و وەسفکردنی واتای دەربڕینە زمانەوانییەکان دەدات. بایەخدانی ئەم زانستە تەنیا لایەنی فەرهەنگی واتاکە ناگرێتەوە، بەڵکو لایەنی ڕێزمانیش دەگرێتەوە، هەروەها تەوەرەکانی تەنیا لەسەر واتای وشەکان ناوەستێت، بەڵکو واتای ڕستەکانیش دەگرێتەوە، هەرچەندە

زمانەوانەکانی سەردەمی پێش هەشتاکان وای بۆ دەچوون تەنیا باسی واتای فەرهەنگی وشەکان بکەن، بەبێ باسکردنی توخمە ڕێزمانییەکان و بونیادی ڕستە، پەرەسەندنی ڕێزمانی بەرهەمهێن کاریگەری بەرچاوی هەبوو لە فراوانکردنی چەمکی واتاسازی بونیادی فەرهەنگی، بۆ ئەوەی ئەم توێژینەوانەش بگرێتەوە کە پەیوەستن بە واتاسازی ڕستە.

بەمجۆرە بابەتەکانی ئەم زانستە دەیانگرێتەوە، ئەمانەن:

أ ـ بونیادی واتایی وشەکانی زمانەوانی.

ب ـ پەیوەندی واتایی نێوان وشەکان وەك هاوواتا و دژواتا.

جـ ـ واتای تەواوی ڕستە و پەیوەندییە یاساییەکانی نێوانیان.

د ـ پەیوەندی دەربڕینە زمانەوانییەکان بەو ڕاستییە دەرکییانەی کە ئاماژەیان بۆ دەکات، ئەمەش لە واتاسازی هێمایی دەخوێندرێن[1].

هەروەها واتاسازی مێژوویی لەو تەوەرە تەقلیدییە باوانەی ڕۆژئاوایە، کە لێکۆڵینەوە لەبارەی تاکە وشەکان و مێژوو و پێش کەوتنی واتاکانیان بە درێژایی مێژوو دەکات، لەژێر دوو تەوەرە، کە پێیان دەوترێت ئیتمۆلۆژی و گۆڕانی واتایی.

بایەخدانی لێکۆڵەرانی واتاسازی لە پسپۆڕییە جیاجیاکاندا جۆراوجۆرن، تا ئەو ڕادەیەی قسەکردن لەبارەی زانستە واتاسازییەکان بووەتە ئاسایی. بەمجۆرە دەبینین (جۆن لاینز)ی زمانەوان بەنموونە جیاوازی دەکات لەنێوان واتاسازی زمانەوانی و واتاسازی فەلسەفی و واتاسازی مرۆڤناسی(ئەنسرۆپۆلۆجی) و واتاسازی دەروونی و واتاسازی ئەدەبی و... هتد[2]. بەڵام کاتێ کە واتاسازی بەبێ کۆت و

1- Hadumod Busmann, Routledge Dictionary of Language and Linguistics, translated London: Routledge, 1996), p.423(and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi

2 - John Lyons, Linguistic Semantics, An Introduction (Cambridge: Cambridge University Press), 1995, p. xii.

بەند یاخود وەسف دەردەبرێت، ئەوا دەچێتە نێو واتاسازی زمانەوانی (واتە واتاسازی زمانەوانی دەگەیەنێت ـ وەرگێڕ).

2ـ1: پراگماتیك:

زانستی پراگماتیك وا پێناسە دەكرێت كە ((لێكۆڵینەوەیە لە چۆنیەتی واتاداربوونی وتەكان لە پێگە ئاخاوتنەكاندا))[1]. بەم شێوەیە (ئەم زانستە) لە واتاسازی جیا دەكرێتەوە كە تەنیا بەپێی دانان لە واتا دەكۆڵێتەوە، دوور لە بەكارهێنان و پێگەكانی گوتاربێژتن.

ئەم زانستە بەهۆی ئەرك و كۆششی زمانەوانان و فەیلەسووفانی ئەمەریكی وەك ئۆستن و ستێرل و گرایس زۆر پێشكەوت و پەرەی سەند، زمانەوانەكان تا سەردەمێكی نزیك بەهۆی سروشتی ئاڵۆزی بابەتەكە، واتایان لە بابەتی لێكۆڵینەوەكانیان دوور دەخستەوە، كە تیایدا بوارەكانی توێژینەوە جیاجیاكانی تێهەڵكێش دەبوون، وەك فەلسەفە، لۆجیك، دەروونناسی و كۆمەڵناسی، و ئیدیكەش، هەتا ئەوانەش كە بانگەوازیان بۆ لێكۆڵینەوەی واتا كردبوو بە بەهانەی ئەوەی ناكرێ ڕێزمان و واتا لەیەكتر جیابكرێنەوە، وەك زمانەوان (لاكۆف)، كە ئەم توخمانەیان نەكردە جێی بایەخدان، وەك: بەشداربووان، توخمە گوتاربێژییەكانی دەرەوەی پێكهاتە زمانەوانییەكانی وەك قسەكەر (نێر، مێ) و بەكارهێنانی دەرەكی.

مۆریس لە جیاكردنەوە سێیانییە بەناوبانگەكەیدا بۆ بوارەكانی زانستی هێما (ڕێزمان و واتاسازی و پراگماتیك) لەپێشدا ئەوەی باسكرد، كەوا ڕێزمان لە پەیوەندییەكانی نێوان نیشانە زمانەوانییەكان دەكۆڵێتەوە، و واتاسازی لە پەیوەندییەكانی بە شتەكان دەكۆڵێتەوە، و پراگماتیكیش لە پەیوەندی نیشانەكان

1 - Leech, Geoffrey, Principles of Pragmatics (Newyork, Longman), 1983, p. x.

بە ڕاڤەكارەكانیان دەكۆڵێتەوە[1]. ئەم پۆلێنكردنە سێیانیە بۆ (پێرس) دەگەڕێتەوە، ئەگەرچی مۆریس یەكەم كەس بوو بە ڕوونی خستییە ڕوو و (كارناپ)یش پشتگیری كرد[2].

لەو جیاكارییە پێشنیازكراوانەش كە لەنێوان واتاسازی و پراگماتیكدا هەیە، ئەوەیە كە یەكەمیان لە واتا دەكۆڵێتەوە، و دووەمیان لە بەكارهێنان دەكۆڵێتەوە[3]. ئەم جیاكردنەوەیە وەك جیاكردنەوەی بنچینەكانی فیقهی موسلمانانە لەنێوان دانان و بەكارهێنان، لەكاتێكدا دانان و واتاسازی لە دەكۆڵنەوە لەدەرەوەی بەكارهێنان و دەوروبەردا، و بەكارهێنان و پراگماتیكیش لە زمان دەكۆڵنەوە لەنێو بەكارهێنانە كردەییەكاندا. جگە لەوەش جیاوازی لە نێوان لێكۆڵینەوە ڕۆژئاواییەكان لەگەڵ كەلەپووریناسان ئەوەیە، كە واتاسازی و پراگماتیك بوونەتە دوو زانستی جیاواز لە زمانەوانی نوێدا، كەچی تەنیا (دانان ـ الوضع) لە كەلەپووری عەرەبی و ئیسلامیدا سەربەخۆبووە وەك زانستێكی سەربەخۆ لە زانستە زمانەوانییەكاندا، بەڵام بەكارهێنان تا ئێستا شێوازی زانستێكی سەربەخۆی وەرنەگرتووە[4]. هەرچەندە هەوڵی ئەوە لەئارادابوو بۆ داڕشتنەوەی بنچینە و تیۆر و بەرنامەكانی لە كتێبی (زانستی پراگماتیكی ئیسلامی).

جیاوازی واتاسازی و پراگماتیك پەیوەستە بە جیاوازی نێوان ڕستە و وتە، كە جیاوازییەكە لە جیاكردنەوەی نێوان زمان و ئاخاوتن پەیدابووە، لەكاتێكدا ڕستە (كە بونیانێكی زمانەوانی ڕەهایە) بۆ زمان، وتەش (كە دەركەوتەیەكی كارەكی و هاتنەدی و بەرجەستەبوونی كردەیی ڕستەن) بۆ ئاخاوتن، دەشێ زێدەوێژی بێت

1 - John Lyons, Semantics (Cambridge: Cambridge University press), 1977, p. 115.
2 - Lyons Lyons 1: 114: 1977.
3 - Stephen C Levinson, Pragmatics (Cambridge: CUP), 1983, p. 5.
4 - Mohamed M. Yanis Ali, Medieval lslamic Pragmatics (London: Curzon Press), 2000, P. 9.

لێرەدا ئاماژە بەوە بکەین، کە واتای ڕستەکان بابەتی واتاسازییە، کەچی واتای وتەکان بابەتی زانستی پراگماتیکە.

لەهەمان کاتدا جیاوازی نێوان واتای زمانەوانی و مەبەستی قسەکەران (یان مەبەستەکانیان) پەیوەندییەکی توندوتۆڵی هەیە بە جیاوازی واتاسازی و پراگماتیک. واتا زمانەوانییەکان (کە واتای دانانن لە وشەکانی زمان و پێکهاتەکانیان وەردەگیرێت)، و دەکەونە چوارچێوەی بایەخدانەکانی واتاسازی، لەبەر ئەوەی هەڵهێنجانی پێویستی بە توخمی دەرەوەی بونیادی زمانەوانی نییە، بەڵام مەبەستی قسەکەران ناکرێ بەبێ زانینی بەکارهێنانی ئەو ئاخاوتنەی تێیدا وتراوە پێی بگەین، و زانینی قسەکەر (نێر و مێ)، و خستنەکاری توانستەکانی دەرئەنجامەکەی کە قسەکەر لەکاتی ئاخاوتندا هەیەتی.

زمانەوانان بەهۆی ئەو پەرەسەندنانەی کە باسکران، لێکۆڵینەوەی ڕستەی زمانەوانی ڕەها دوور لەو دەوروبەرەی کە تیایدا بەکاردەهێنرێت ڕەتدەکەنەوە، و بیرۆکەی چۆمسکیان لەبارەی (قسەکەری نموونەیی)ش ڕەتدەکردەوە.

لە ساڵەکانی بەرایی حەفتاکاندا، لێکۆڵینەوە لە پراگماتیک تەنیا ئەمەی دەگرتەوە کە بە تیۆری کردەکانی ئاخاوتن ناسراوە، دواتر بایەخدان بە پلەی یەکەم دەدرا بە لێکۆڵینەوە پراکتیکییەکان لە شیکردنەوەی گفتوگۆ، کە گرایس لەساڵی 1975 ئەنجامیدا و ناسرا بە بنچینەکانی گفتوگۆ. بەهۆی هەستکردن بە کارلێکردنی نزیکردنەوەی نێوان واتا و بەکارهێنان، لەم ماوەیەی دواییدا گرنگی بەوە دەدرا کە هەردوو تەوەری پێشوو (واتە واتا و بەکارهێنان) لەچوارچێوەی واتاسازی فراوانخواز

کاری لەسەر بکرێت، بەتایبەتی لە کارە شێوەییەکانی formal وەك واتاسازی پێگە[1] و لۆژیکی وتار[2].

لە ئەنجامی گرنگیدان بە لایەنەکانی پراگماتیك لە مامەلەکردن لەگەڵ مانادا، میتۆدی پێڕاگەیاندن باڵی کێشا بەسەر لێکۆڵینەوەی ئەم زانستەدا[3].

لە کۆتاییدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە واتاسازی لقێکە لە زمانەوانی تیۆری (یان زانستی زمانی تیۆری).

1 - Jean Mark Gawron and Stanley Peters, Anaphora and Quantification in Situation Semantics (Stanford: CSLI 1990).
2 - Hadumod Busmann, Routledge Dictionary of Language Linguistics, translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi (London: Routledge, 1996), p. 374.
3 - Leech: 1983, xi.

بەشی دووەم
تیۆرەکانی واتا

2- تیۆرەکانی واتا

ڕۆژئاواییەکان تیۆرگەلێکیان لەبارەی واتاوە هێناوەتە ئاراوە، کە وەسفی واتا و شیکردنەوەیەك بە سروشتی واتا دەدات، لەهەمان کاتیشدا ڕاڤەی بۆ چەندەها جۆر دەکەن، کە ئەمیش بەپێی چەند پێوانەیەکی هەمەجۆر، جا ئەمانە چەند تیۆرێکن، لەو تیۆرانە: (تیۆری هێما، تیۆری ڕەوشتکاری، تیۆری بەکارهێنان،... هتد)، لە تەوەرەکانی داهاتوو تیشك دەخەینە سەر ئەم تیۆرانە.

2-1: تیۆری هێما

ئەم تیۆرە بۆ چەند بنچینەیەکی فەلسەفی و لۆجیکی و سایکۆلۆژی دەگەڕێتەوە، لەبەرئەوە تیشك خستنەسەر لایەنەکانی ئەم تیۆرە پێویستی بە ناسین و زانینی هەندێك چەمکی فەلسەفی و لۆجیکی هەیە، کە گرنگترینیان ئەمانەن:ـ

2-1-1: پلەکانی بوون

فەیلەسوف و لۆجیکناسان لەسەر ئەو ڕایەن، کە بوونی شتەکان لەچوار جۆردا بەرجەستە دەبێت:ـ

أ ـ بوونی هزریی، ئەمەش بوونی ئەو شتەیە کە لە هزردا باسی لێ دەکرێت، کە لەو حاڵەتەدا دەردەکەوێت، کاتێ ناوی وشەی (مرۆڤ) دەهێنی وات لێ دەکات وێنەیەکی ڕەها و ڕووتی ئەو شێوانەت لەلا پوخت بێتەوە، بۆ هەموو ئەو خەڵکانەی کە لەژیانتدا بینیوتن.

ب ـ بوونی دەرەکی شت، ئەمەش بۆ نموونە لە جیهانی دەرەکیدا بوونی تاکەکانی مرۆڤە بە هەموو ڕەگەز و ڕەنگ و شێوە و ڕواڵەتەکانیانەوە.

ج ـ بوونی دەربڕین، ئەمەش بوونی دەنگەکانی ئەو وشانەیە، کە ئاماژە بۆ وێنەی هزریی دەکەن، و لە هزر و مێشکدا بانگهێشتی دەکەن و، بە هۆی ئەم دەنگانەوە لە جیهانی دەرەکیدا ئاماژە بۆ تاکەکانی ئەو شتە دەکرێت، هەروەکو وشەی (مرۆڤ).

د ـ بوونی نووسراوی، ئەمەش بوونی پیتە نووسراوەکانە، کە ئاماژە بۆ وشەی مەبەستدار دەکەن، وەکو پیتەکانی وشەی (مرۆڤ).

زانایانی کلتوور ئاماژەیان بۆ ئەم چوار جۆرە کردووە، هەروەك لە ڕوونامەکەی (غەزالی)دا دیارە، کە پلەکانی ئاخافتن بەپێی پلەکانی بوون دەخاتەڕوو،[1]، هەروەها پلە و پێگەکانی بوونی واتاکان لەم سێگۆشە واتاییە لەلای (حازم قرتاجنی) کە بەهەمان شێوەی کلتورناسان ئاماژەیان بۆ کردووە[2].

لەلای واتاناسەکان و زمانەوانان بەگشتی تەنیا سێ جۆری یەکەمی ئەو جۆرانەی کە باسمان کردن، باو و کارپێکراون، چونکە ئەوان وا نابینن، کە نووسین

---

1 – ابو حامد الغزالي، معيار العلم في فن المنطق، ط 4 (بيروت، دارالاندلس،1983)، ص46–47 .

2 – حازم القرطاجني، منهاج البلغاء و سراج الادباء، تحقيق محمد الحبيب بن الخوجة، ط3،(بيروت، دار الغرب الاسلامى،1986)،ص19 .

بەشێکی سروشتی زمانی مرۆڤی ئاسایی بێت، بەڵکو نووسین لە ڕوانگەی ئەوانەوە پرۆسەیەکی زاراوەسازی دەستکردە بۆ هێمای وشەکان، کە بۆ دەنگە درکێندراوەکان بەکارناهێنرێت. لەم ڕووەوە (ئۆگدن) و (ڕیچاردز) یەکەمین ئەو دوو زانایەن، کە ئەم سێ جۆرە بوونەیان لە شێوازی سێگۆشەیەك خستۆتەڕوو، کە بە (سێگۆشەی واتایی) ناسراوە.

وێنەی هزریی (ب)

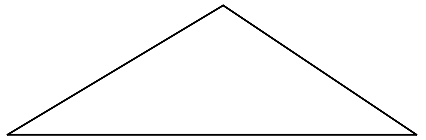

هێمابۆکراو–سەرچاوەی دەرەکی(ج) دەربڕین– هێما(ا)

جا هەرچەندە کە (ئۆگدن) و (ڕیچاردز) زاراوەی (بیر) یان (هێما)یان بۆ لایەنی (ب) لە سێگۆشەکە بەکارهێناوە،[1] کەچی بەکارهێنانی وشەی چەمك یان وێنەی هزریی باشترە بۆ بەکارهێنان، چونکە لەگەڵ شتە باوەکانی کلتوور شیاوتر و گونجاوترن، نەخاسما لەهەردوو بواری لۆجیك و فەلسەفەدا.

2–1–2: جیاکردنەوەی هێما و حەواڵەکردن

بەپێچەوانەی ئەوەی کە لە واتاسازیدا باوە، هەندێك لە زمانەوانەکان جیاوازی نێوان (هێما reference) و (حەواڵە denotation)یان کردووە، هێما بریتییە

[1] - Ck 0gden and lA Richards ,"Thoughts ,words and Things" in Donald E. Hayden and E. p. Alworth (eds), Classics in Semantics (London: Vision press Limited, 1965),pp.250-252.

((لە پەیوەندی نێوان ئاخافتن (دەربڕین) و ئەو شتانەی کە ئاماژەیەکن بۆ ئەو پلەو پێگانەی کە تیایدا بەکاردەهێنرێن)).[1] حەواڵەکردنیش پەیوەندی ئاخاوتنەکەیە (دەربڕین) بەو چەمکە گشتییەوە کە بۆ هزری بەرانبەر حەواڵە دەکرێت، جا ئیتر پێگەکەی یان ئەو بەکارهێنانە تایبەتیەی کە تیایدا هاتووە هەرچییەك و هەر چۆنێك بێت. گرنگی ئەم جیاکردنەوەیەش لەو گوزارشتانەدا بەرجەستە دەبێت، کە مانایەکی گشتییان هەیە، بەڵام مەبەستیش لەو بەکارهێنانە، ئەو تەسکردنەوەی چەمکە گشتییەکانە، هەروەکو لەو فەرموودەیەی خوای گەورەدا دەردەکەوێت، کە لە چیرۆکی (ئیبراهیم) پێغەمبەرەوە بۆمان دەگێڕێتەوە، کە دەفەرمووێ ((وتی: گەورەی بتەکان ئەم کارەی ئەنجام داوە))، کە حەواڵەکردنەکانی لە چەمکە گشتییەکاندا چڕدەبێتەوە، بۆ دەرك پێ کردن و تێگەیشتنیان لە بارە زمانەوانییەکە دەست نیشاندەکرێت، جا مەرامەکانیشیان تەنیا بە شیکردنەوەی هێماکانیانە، واتە بەدەست نیشانکردنی سەرچاوەی ئەو هێمایانە ڕوون دەبێتەوە، بەم پێیە دەتوانین بڵێین کە حەواڵەکردنەکان بە باری زمانەوانیەوە پەیوەستن، واتە ئەم حەواڵەکردنانە لە توێی ماناکاندان نەك لەتوێی ئەو مەرامانەی کە بە ڕوونکردنەوەی هێما نەبێت دەرناکەون.

جا لەو نموونانەی کە دەتوانین لە بواری جیاوازی نێوان هێما و حەواڵەکردن بیهێنینەوە، ئەو بەڵگانەن کە ئەم گوزارشتانە ئاماژەیان بۆ دەکەن:(سەروەری پێغەمبەران)،(چاکترینی بوونەوەران)،(دواهەمینی پێغەمبەران) . جا حەواڵەکردنی ئەم گوزارشتانە خودی مانا دانراوەکانیانە، بە جیا لەمەرام و مەبەستەکانیان، هەرچی هێماکانیانە واتای لێکدانەوەیەتی، ئەویش بەڕوونکردنەوەی مەرام و مەبەستە دەستنیشانکراوەکەیە بە وردی، کە ئەویش پێغەمبەر محەمەدە (د. خ).

[1] - Lyons, 174:1: 1977.

کەواتە ئەوەی کە بۆی حەواڵە دەکرێت کەسێکە بەوە وەسف کراوە، کە پلەی پێغەمبەرایەتی هەیە و باشترینی بوونەوەران و دروست کراوانە، و پاش ئەویش هیچ پێغەمبەرێکی دی نییە، هەروەها سەروەری گشت پێغەمبەرانە، بۆ زانینی ئەم خەسڵەتانەش سیستەمەکانی باوەڕی ئیسلام مشتێك زانیاری لەمبارەیەوە پێبەخشیوین، کە سوودی لێ دەبینرێت بۆ زانین و شارەزابوونی هەموو ئەو گوزراشتانە.

لە کۆتاییدا دەشێ ئەوە بڵێین کە زۆر گرنگە دەرك بکەین بە پەیوەندیەکانی نێوان حەواڵەو باری دانان و زمان و واتا و ڕستە و ئاخافتن، ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تریشەوە ئاماژەو بەکارهێنان و ئاخافتن و مەرام و وتەو بەکارهێنانەکان.

هێما	حەواڵەکردن
بەکارهێنان	بار– دانان
ئاخاوتن	زمان
مەبەست و مەرام	واتا
وتە	ڕستە
بەکارهێنان	دەربڕین

2–1–3: دەستنیشانکردن(دیاریکردن)

هەندێك ئاخافتنی زمانەوانی هەن، کە جۆرە تەمومژیەکیان بەسەرەوەیە، بەشێوازێك کە ماناکانی ڕوون نین، تەنها لە ڕێگەی ئەو بەکارهێنانەوە نەبێ کە تیایاندا دروست دەبن، جا ئەو کردەیەی کە تیادا مەرامی ئاخافتنەکانی تیا دەست نیشاندەکرێت زاراوەی (دەست نیشانکردن)ی پێ دەوترێت، کە ئەمانە دەگرێتەوە:ـ

1ـ دەست نیشانکردنی کەسەکان (person deixis)، ئەویش بە گێڕانەوەی جێناوە جۆراوجۆرەکان بۆ ئەو شتانەی کە ئاماژەی بۆ دەکەن.

2ـ دەست نیشانکردنی کات (time deixis)، ئەویش بە دەست نیشانکردنی مەرامی ئەو ئاخافتنانەی کە ئاماژەن بۆ کات، وەکو (سبەی)، (هەفتەی داهاتوو)، (مانگی داهاتوو) و، (دوێنێ)، (ساڵی پێشوو)، (ئەوکاتە)، (ئێستا)، (پێش ئەوە) و (پاش ئەوە)... هتد.

3ـ دەست نیشانکردنی شوێن (place deixis)، ئەمەش بە نیشاندانی مەرامی شوێنەکان دیاری دەکرێت، ئەویش لە ڕێگەی ئەو بەکارهێنانەی تیایدا هاتووە، زۆر ئاخافتنی شوێن هەن کە تەمومژیان لەسەرە و ڕوون و ئاشکرا نین، (ئێرە)،(ئەوێ)، (سەر)، (ژێر)، (پێش)، (ئەو شوێنە)، (ئەم مەسەلەیە)... هتد.

لە دیاریکردنی ئەوەشدا ئاشکرایە کە دەست نیشانکردنی ئەو شتە ئاماژەپێکراوانەدا زۆر گرنگ و پێویستە، هەروەها گواستنەوەی ئاخافتنەکان لە چوارچێوەی حەواڵەکردنەوە بۆ چوارچێوەی ئاماژەکردن بۆ ئەو دوو چەمکەی پێشووی هەردوو زاراوەکە.

2–1–4: جیاوازی نێوان ناولێنراو و واتا

جیاکردنەوەی نێوان ناولێنراو (nominatum) و واتا (meaning) بۆ فەیلەسوفی ئەڵمانی (فۆتلەب فریجە) دەگەڕێتەوە، کە واتای بەم شێوەیە پێناسەکرد ((واتا ئەو شێوازەیە کە گوزارشتی لە شتەکان پێ دەکرێت))[1]، لەکاتێکدا کە ناولێنراوەکە ناسراوە و شتەکەی پێ ناولێنراوە. جا ئەم جیاکردنەوەیە

1- R. Carnap, Meaning and Necessity (Chicago. The University of Chicago press, 1956), pp. 118-119.

لە تێبینی کردنەکەی (فریجە)دا لە هەردوو گوزارشتی (ئەستێرەی بەیانیان) و (ئەستێرەی ئێواران) سەری هەڵداوە، کە ئاماژەیە بۆ یەك شت، کە (ئەستێرەی زوهرە – ڤینۆس venus)ە، بەڵام ماناکەی هەر جیاوازە، جا ئەم جیاوازییە لە بواری تێگەیشتنی دیاردەی هاوواتای ئاماژەییدا (یان هاوواتای ناولێنراوەکاندا) سوودی لێ دەبینرێت، مەبەستیش لەم شتە ڕێککەوتنی ئەو سەرچاوانەیە کە ئاخافتنەکە لەگەڵ ماناکانی ئاخافتنە بەکارهێنراوەکە لە ئاماژەکردندا بۆی جیاوازن.

ئەو نموونەیەی کە لەم بوارەدا دەیهێنینەوە، ئاماژەکردنە بە (ئادەم) پێغەمبەر سەلامی خودای لێبێت، بەم گوزارشتانەی خوارەوە:-

1- یەکەمینی پێغەمبەران.
2- یەکەم دروستکراوی مرۆڤ.
3- باوکی نەوەی مرۆڤ.
4- باپیرە گەورەی مرۆڤایەتی.
5- هاوسەری حەوا.

جا هەموو ئەم ئاخافتنانە لە ڕووی ئاماژەکردنەکانیانەوە، واتە (ناولێنراوەکانیانەوە) ڕێك و سازن، بەڵام لە حەواڵەکردنەکانیان و واتاکانیاندا جیاوازن.

2–1–5:- جیاوازی نێوان چەمك و درێژکردنەوە

جیاکردنەوەی نێوان intension (چەمك) و (درێژکردنەوە extension) بە (کارناب Carnap)ەوە پەیوەستە، کە ئەویش جیاکردنەوەیەکی نزیکە لە جیاکردنەوەکەی (فریجە) کە لە نێوان ناولێنراو و واتا بوو، لەبەرئەوە (کارناب) باس لە جیاکردنەوەکەی فریجە دەکات و دەڵێ کە ئەو جیاکردنەوەی ئەو بوو کە جیاوازی

لە نێوان واتا و ناولێنراوی لە مێشکدا بۆ دروست کرد، چونکە ئەو دوو زاراوەیە لە فەلسەفەی گریکی و ئیسلامیدا چەندەها سەدەیە ناسراون. مەبەستیشی لە (ناوێکە) هەروەکو لاینز دەڵێ ـ ئەو تایبەتمەندی و خەسڵەتە زەقانەیە کە لەسەر ئەو ناوە پراکتیزە دەبێ، وەکو وەسفەکان (ئاژەڵێکی دوو پێ و بەبێ پەڕ) کە لەسەر هەموو مرۆڤێك پراکتیزە دەبێت،کە جیاوازە لەگەڵ چەمکی (ئاژەڵی قسەکەر)دا، بەڵام لە جیهانی دەرەکیدا ئاماژە بۆ هەمان تاکەکان دەکەن، چونکە هەموو ئاژەڵێکی دووپێ و بەبێ پەڕ (ئاژەڵێکی قسەکەرە)، ئیتر بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین کە ئەم دوو گوزارشە لەڕووی مانا و چەمکەوە جیاوازن، بەڵام لە ڕووی (درێژکردنەوە)وە وەکو یەکن، واتە هاوواتان، بەو مانایەی کە ئەو تاکانەی ئەم دوو چەمکەیان لەسەر جێبەجێ دەبێت.

2–1–6: خاسیەتەکانی تیۆری هێما

ئەو چەمکە تیۆریانەی کە تیۆری هێما لە توێژینەوەی هەندێك لەو لایەنە واتاییانەی ئەنجامیدا، کە سروشتێکی لۆجیکیان هەیە، بەتایبەتی هاوواتا synonymy،دژواتا antonymy، گرتنەوە hyponymy، پێچەوانە inversion، لەژێربوون inclusion، و دژاودژ، و کێڵگە فەرهەنگیەکان lexical fields . جا پەیوەندییەکانی حەواڵەکردن و پەیوەندیەکانی ناسنامە (sense)، پانتاییەکی فراوانی لە ڕوونکردنەوەی ئەو لایەنانە هەبوو. جا مەبەست لە پەیوەندیەکانی حەواڵە ئەو پەیوەندیەی نێوان یەکەیەکی فەرهەنگی و ئەو شتە حەواڵەکراوانەیە لە جیهانی دەرەکیەوە، هەروەك چۆن ئاخافتنی وشەی (پیاو) بۆ ئەم گوزارشە (مرۆڤێکی باڵغ و نێر) جۆرێکە لە حەواڵەکردن. بەڵام پەیوەندییەکانی ناسنامە پەیوەندییەکانی یەکەیەکی فەرهەنگییە بە یەکەکانی دیکەی فەرهەنگیەوە،

کە لە زماندا بەدی دەکرێت، ئەم پەیوەندییە زۆر سوودی لە جیاکردنەوە و جیاکاری چەمکەکاندا هەیە لەگەڵ یەکدی، بۆ نموونە وشەی (پیاو) مانایەک دەگەیەنێت کە (ئافرەت) یان (منداڵ) نایگەیەنێت. بەمشێوەیە یەکە فەرهەنگییەکان (ئافرەت) و (منداڵ) چوونە بەکارهێنانی هاریکاریەکەوە بۆ دیاریکردنی چەمکی (پیاو)، هەروەک چۆن لە دێرزەمانەوە وتراوە ((شتەکان بە هاودژەکانی خۆیان دەناسرێنەوە)).

2-1-7 : ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی تیۆری هێما دەکرێن

تیۆری هێما بەو شێوەیە واتا دەستنیشاندەکەن، کە شتێکی ئاماژە پێکراوە، واتە واتاکان ئەو شتانەن کە لە دەرەوە ئاماژەیان پێ دەکرێت، ئەم بۆچوونەش سەبارەت بە واتا چەند ڕەخنەیەکی ئاراستەکرا، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

1ـ گەر واتا شتێکی ئاماژەپێکراو بوایە، ئەوا ئەو گوتراوە هەمەجۆرانەی کە ئاماژە بۆ یەک گوتراو دەکەن (وەک ئەوانەی کە لە نموونەی پێشوودا ئاماژەیان بۆ (ئادەم) پێغەمبەر دەکرد)، لە ڕووی واتاوە هاوواتان، بەڵام ئەم شتە ڕاست نییە.

2ـ جا گەر واتا ئاماژە پێکراو بێت، ئەوا هەموو شتێک کە گوزارشتی ئاماژەپێکراوی لەسەر جێبەجێ ببێت، لەسەر واتاش جێبەجێ دەبێت، بۆ نموونە خواردنی سێو دەبێتە خواردنی واتا.

3ـ ئاخافتنە ڕووت و ڕەهاکانی وەکو خۆشەویستی و دادپەروەری و پیتەکان و ئامرازەکانی وەکو (لەلایەن،بەڵام) هیچ بوونێکی دەرەکیان نییە، کە واتا ئاماژەیان بۆ بکات، لەگەڵ ئەوەشدا کەس نکۆڵی لەوە ناکات کە واتایان هەیە.

4ـ ناکرێ لە جیهانی دەرەکیدا واتاکان بەپێی سەرچاوەکان چڕ و فرە بن، چونکە ناکرێ واتاکان بەگوێرەی هەموو دانەکانی سێو لە جیهاندا دەستەبەربکەین.

2-2: تیۆری ڕەوشتکاری

قوتابخانەی ڕەوشتکاری زمانەوانی درێژەپێدەری قوتابخانەی ڕەوشتکاریە لە زانستی دەروونناسیدا، کە (واتسۆن) پێشەنگی دەکات و (بلۆمفیلد)یش کە خاوەنی پەرتووکی (زمان)ە، بە بازنەیەکی پەیوەست بوونی نێوان ئەو دوو قوتابخانەیە لەقەڵەم دەدرێت، لە گواستنەوەی هزریی ڕەوشتکارییەکان لەبواری زمان و پراکتیزەکردنی لەسەر توێژینەوە زمانەوانیەکاندا [1].

ڕەوشتکارییەکان بەوە ناسراون کە ڕەخنەی توندیان ئاراستەی عەقڵانیەکان کردووە، جگە لەوەی کە سەرجەم ئەو توێژینەوانەیان بەکەم و کورت زانیوە کە پەیڕەوی ڕەوشتکارە دەرەکیەکان ناکەن، ئەوان لەو باوەڕەدان کە هەموو ئەو کۆششانەی کە وەسفێک یاخود شرۆڤەیەک بە چالاکیەکانی مێشکی یان هزریی مرۆڤ دەدەن، چەند پێشبینیەکن، کە دوورن لە ڕەوشی بابەتی. لەبەرئەوە لێرەدا هیچ شوێنگەیەک لە بواری تیۆری هێماکاندا نییە بۆ وێنەی هزری کە ناتوانرێت توێژینەوەیەکی زانستی بابەتیانە ئەنجام بدرێت.

تیۆری ڕەوشتکاری لەسەر هەردوو چەمکی وروژێنەر stimulus و وەڵامدانەوە response کاردەکات، کە هەردووکیان لە زانستی دەروونناسی ڕەوشتکاریدا ناسراون، هەروەها وروژێنەر (یان وروژێنەری قسەکەرەکە هەروەک لە زانستی زماننناسیدا ناوزەدکراوە)، بەو ڕووداوانە دەگوترێت کە لە پێش قسەکردندا ڕوودەدەن، پاشانیش دەبنە هۆکاری زارکردنەوەی قسەکەرەکە و ئاخافتنی، بەڵام ئەو ڕووداوانەی کە پاش قسەکردن ڕوودەدەن، بە وەڵامدانەوەی گوێگرەکە ناوزەد دەکرێت، بەم شێوەیە هەڵوێستی قسەکەرەکە بەگوێرەی ئەم پێکهاتەیە دەبێت:

[1] : Bloomfield, Language (NewYork: Holt, Rinehart & Winston 1933.

أ- ڕووداوە کردەییەکانی پێشووی پرۆسەی قسەکردن.

ب - قسەکردن.

ج - ڕووداوە کردەییەکان پاش قسەکردن.(1)

جا بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم زانیاریانە، بلۆمفیلد ئەم نموونەیە پێشکەش دەکات:

أ- (جاك) و (جیل) لە چوارچێوەیەکی پەرژینداردا هاتوچۆ دەکەن، (جیل) برسیەتی، سێوێك لەسەر درەختەکە دەبینێت (وروژێنەرەکە).

ب - چەند دەنگێك لەگەروو و زمان و هەردوو لێوەکانی دەردەکات (قسەکردن).

ج - (جاك) پەرژینەکە دەبەزێنێ و سەر درەختەکە دەکەوێ و سێوەکە لێدەکاتەوە، پاشان بۆ (جیل) دەهێنێ، دەیداتە دەستی و ئەویش دەیخوات(2) (وەلامدانەوە).

ئیتر بەمشێوەیە وتوێژەکە بەردەوام دەبێت بەشێوەیەك هەموو قسەیەك وروژێنەری وەلامدانەوەی قسەیەکی ترە. بەمجۆرە ئاخافتن یان بونیادی زمانەوانی هەروەك بلۆمفیلد ناوی لێناوە - دەبێتە مەسەلەیەکی گشتگیر بۆ((ئەو هەلوێستەی کە تیایدا قسەکەرەکە ئەو بونیادە زمانەوانیەی تیادا دەدرکێنێ، و ئەو وەلامدانەوەیە لە گوێی گوێگردا دروست دەکات)).(3) جا هۆکاری بەکارهێنانی زاراوەی بونیاد لەجیاتی واتا یان وشە بۆ چەند مەسەلەیەکی میتۆدی دەگەڕێتەوە، کە تیۆری ڕەوشتکاری لەسەری دامەزراوە، کە لە دوورکردنەوەی مانا لە توێژینەوە زمانەوانیەکاندا بەرجەستە دەبێت، ئەویش لەبەر ئەم هۆکارانەی خوارەوە:-

1- Bloomfield 23: 1933.
2 - Bloomfield 22: 1933.
3 -Bloomfield 139: 1933.

سەرەتایێک بۆ زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیک و:نەریمان خۆشناو

1- دژواری و سەختی مامەڵەکردن لەگەڵ واتادا، چونکە ئەم کارە پێویستی بە زانینی هەموو شتێکی جیهانی قسەکەرەکە هەیە، ئەمەش کارێکە دژوارەو هەرگیز مەیسەر نابێت.

2- جیاوازی واتاکان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی، بۆ نموونە لە زمانی ئەڵمانیدا (نەهەنگ) هەر ماسی پێدەوترێت، (شەمشەمەکوێرە)ش (مشك)ی پێ دەوترێت.

3- جیاوازی کەسایەتی قسەکەران، و جیاوازی لە مێژووی ڕۆشنبیریی و ئەزموونی هەر یەکە لەوانە، ئەمەش مەسەلەیەکە کە پاشان مۆرکێکی کەسی و تایبەت بە ماناکە دەبەخشێ، و وا دەکات کە زانینی مەخسەدی قسەکەرەکە زەحمەت بێ.

4- مامەڵەکردن لەگەڵ مانادا پێویستی بە هەلێنجان (introspection) هەیە، واتە ساخکردنەوەی ماناکانی ناو مێشکی مرۆڤ، ئەوەش لە بڕوا و بۆچوونی ڕەوشتکاریەکاندا پرۆگرامێکی بابەتی نییە.

2-2-1: خاسیەتەکانی تیۆری ڕەوشتکاری

تیۆری ڕەوشتکاری ڕەدووی پرۆگرامێکی بابەتی یەکلاکەرەوە دەکەوێت، کە وای لێ دەکات نزیك بێتەوە لە جێبەجێکردنی چەمکی وردی زمانەوانی، هەروەك پێشتر بەوە پێناسە دەکرا کە توێژینەوەیەکی کردەیی زمانە، بەلام ئەم پرۆگرامە بابەتییە یەکلاکەرەوەیە لەسەر توێژینەوەی گرنگی ئەم زانستە بونیاد دەنرێت، هەروەك لەم بڕگەیەی داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

2-2-2: ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی تیۆری ڕەوشتکاری کراون

قوتابخانە ڕەوشتکاری هەروەك بینیمان لەسەر دوورخستنەوەی واتا لە توێژینەوە زانستییەکان دامەزرێنراوە، ئەمەش چارەسەرێك نییە بۆ گرفتی مامەڵەکردن لەگەڵ

واتــادا، لەبەرئــەوە ئــەم هەڵوێــستەیان دووچــاری چــەندەها ڕەخنــە لەلایــەن عەقڵانیەکانەوە بووەوە، جگە لەوانیش لایەنگرانی مامەڵەکردن لەگەڵ واتا بەهەمان شێوە ڕەخنەیان ئاراستە دەکەن،جا ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی ڕەوشتکاریەکان دەکرێت ئەمانەن:

1ـ نەوام چۆمسکی، یەکێکە لەوانەی کە زۆر دژی هەڵوێستی ڕەوشتکارییەکانە، لەو باوەڕەدایە کە گرنگی نەدان بە سیستەمە قووڵەکانی شیکردنەوەی ڕەوشتکاری مرۆڤ((گوزارشتێکە لە پێویستیمان بۆ گرنگیدان بە تیۆر و شرۆڤەدان))[1]، چۆمسکی لەو باوەڕەدایە کە پابەندبوون بە بابەتییەوە لە خودی خۆیدا مەبەست نییە، لەبەرئەوە پابەندبوون پێوەی چ سوودێکی هەیە گەر تۆزقاڵێك هۆشیاری و دەرککرنمان لەبارەیەوە نەبێ.[2]

2ـ (جون لاینز) دەڵێ ((هیچ پەیوەست بوونێك لە نێوان وشەکان و ئەو هەڵوێستە بەکارهاتووانەدا نییە، تا ئەو ڕاددەیەی کە دەتوانرێ پێشبینی بە ڕوودانی وشەگەلێکی دیاری کراو بکەین، وەك دەرەنجامێکی کۆنترۆڵکراو هەمبەر پێشبینیەکانیشی والآبێت، ئەویش لە ڕوانگەی هەڵوێستەکانەوە)).[3]

[1] Chomsky, N. Aspects of the theory of Syntax Cambridge (Mass: the mit press, 1965), p. 193, Note (1).

[2] - Chomsky 20: 1965.

[3]- Lyons, John, Language and Linguistics: An Introduction (Cambridge : Cambridge University press 1981) , pp: 5 – 6.

3-2: تیۆری بەکارهێنان

تیۆری بەکارهێنان (contextual Theory) بە زمانەوانی بەریتانی (جۆن رۆبەرت فێرس)ەوە بەستراوەتەوە، ئەم تیۆرە لەسەر ئەو تێڕوانینە بەندە بۆ واتا بەو وەسفەی کە ((ئەرکی لە بەکارهێنان))[1]. ئەم ڕەوشە گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی لە بۆچوونەکانی سەبارەت بە مانا دروست کرد، ئەویش لە پێگەی پەیوەندییە عەقڵیەکانی نێوان ڕاستەقینەکان و هێما ئاماژەپێکراوەکانی، هەروەك (ئۆگدن) و (ڕیچاردز) لە سێگۆشە واتاییە ناسراوەکەی خۆیاندا ئاماژەیان پێداوە بۆ ((پێکهاتەیەکە لە پەیوەندییە بەکارهێنانەکان))[2]، ئەویش بەپێی گوزارشەکەی (فێرس).

بەکارهێنان لەم تیۆرەدا بە چەمکێکی فراوان بەکارهێنرا، بەشێوەیەك کە بەکارهێنانی دەنگی و وشەسازی و ڕستەسازی و فەرهەنگیش بگرێتەوە و مانای جێی مەرامی قسەکەریش دەرناکەوێت، تەنها بە ڕەچاوکردنی فەرمانە واتاییەکانی ئاخافتنە بەکارهێنراوەکان نەبێت. لەبەرئەوە (فێرس) ئەرکەکانی بۆ پێنج ئەرکی سەرەکی پۆلێنکرد، کە واتا پێکدەهێنن:

1ـ ئەرکی دەنگی phonetic function

2ـ ئەرکی وشەسازی morphdogical function

3ـ ئەرکی ڕستەسازی syntactical function

4ـ ئەرکی فەرهەنگی lexical function

[1] - C. E. Bezel, J.C. Catford. M. A. k. Holiday and R.H Robins (ends) in Memory of J. R. Firth (Longman, 1969). p. v.

[2] - J. R. Firth, papers in Linguistics 1934 – 1951(London: Oxford University press (1957), p. 19.

5ـ ئەرکی واتاسازی semantic function[1]

جا هەر ئەرکێك لەم ئەرکانە لە بواری پرۆگرامێك دەست نیشان دەکرێت،کە بە پرۆگرامی (جێگۆڕکێ ـ method of substitution) ناسراوە، جگە لەوەی کە توخمی زمانەوانی لەسەر هیچ ئاستێکی ئەم پێنج پۆلێنکراوەی پێشوو دەرناکەوێت، مەگەر بە جیاکارییە بەکارهێنانەکەی نەبێت، ئەویش لەو هەمبەربوونانەی کە لەوانەیە بکەونە شوێنگەی بەکارهێنانەکانی خۆیان، ئینجا ئەگەر جێگۆڕکێیەکی بەکارهێنانی بۆ ئەو توخمە زمانەوانیە لەئارادا نەبێت،ئەوا ئیتر خاوەنی هیچ مانایەك نابێت. دەشتوانین ڕوونکردنەوەیەك سەبارەت بەم مەسەلەیە بخەینەڕوو، کە لە توێژینەوە کەلتوورییە عەرەبیەکاندا بەنموونە بەدواکەوتن ناسراوە. لەم حاڵەتەدا وشەی دووەم لە تویێی هەردوو وشەکەی بەدواکەوتندا هیچ مانایەکی ئەوتۆی نابێت، چونکە بوونی ئەم وشەیە لە بەکارهێناندا چڕدەبێتەوە، و هیچ ئەلتەرناتیڤێکیش نییە کە جێی بگرێتەوە. وشەی (بسن) لەم نموونەیەدا کە نمرەی (1)ی پێ بەخشراوە هیچ مانایەکی نییە، ئەویش لەبەرئەوەی کە ئەرکێکی بەکارهێنانی ئەدا ناکات، چونکە ئەرك دەبێ ئەلتەرناتیڤێکی شیمانەکراوی وشەکانی دی بێت، کە لێرەدا هیچ وشەیەك لەجیاتی نییە، لەبەرئەوە هیچ مانایەکی نییە.

1ـ ئەمە باشە (هذا حسن بسن).

بەڵام لە (2)دا هەر توخمێك مانای هەیە، چونکە وشەی دی لەجیاتی هەیە کە لەهەمان بەکارهێناندا بەکاربهێنرێ، لەسەر ئاستی فەرهەنگیش وشەی (ئەو ئافرەتە ئامادەبوو) جێگۆڕکێیەکی تەواوی بەرامبەرەکانی دی شیمانەکراوی وەکو: نەهات،بەسەرکەوت،کەوت... هتد. دەستەبەر دەکات، هەروەها وشەی (10) بووە ئەلتەرناتیڤی (9) و (8) و (11) هتد. وشەی مامۆستا ئافرەتەکان: ئەلتەرناتیڤی

---

[1] - Firth 26: 1957 – 7.

(قوتابییە کچەکان)، (فەرمانبەرە ئافرەتەکان)ە... هتد. ئەویش لەسەر ئاستی وشەسازیدا، کە وشەی (ئامادەبوو) بەشێوازی (کردی ـ کار) بەکارهێنرا، لەجیاتی ئەوەی کە بەشێوازی (یفعل) (افعل) (فاعل) (مفعول)... هتد. بەکاربهێنرێت، ئەویش بۆ ئاماژەکردن بە کاری ڕابوردوو و شێوەی (مامۆستا ئافرەتەکان) بەشێوازی (اسم الفاعل) لەجیاتی هەر شێوازێکی دی، کە شیمانەی واتا بەخشینی (اسم الفاعل)ی هەبێ، پاشان (ات) لەجیاتی (ین) وەکو واتایەك هێنرا بۆ واتابەخشینی (جمع المؤنث السالم).

2ـ دە مامۆستای ئافرەت ئامادەبوون(حضرت عشرة مدرسات) .

کاتێك کە ڕستەیەك لە شوێنگە و پێگەیەکی گوتاربێژی دیاریکراودا بەکاردەهێنرێت، ئەوساتە وەختە ئەرکە واتاییەکەی جێبەجێ دەبێت، ئەو پێگەیەش لەوانەیە گۆڕانکاری بەسەردابێت یان وەك ئەوەی کە (مالینۆفسکی) بە بەکارهێنانی هەڵوێست ناوزەدی کردووە، گۆڕانکارییەکەش لەڕووی ئەو مانایەوە بێت کە بۆی دانراوە، بۆ مانایەکی تر، وەك ئەوەی کە لەمانای (گوزارە) ەوە بۆ (فەرماندان) دەری بێنێت یان بیگۆڕێت بۆ (پرسیارکردن).

هەروەها (جیڤری ئیلز) جیاوازیەکی خستە نێوان بەکارهێنانە هەنوکەییەکان instinctual context یان کردەییەکان (actual) و مانای ئەو بەکارهێنانانەی کە شیمانەکراون یان لەناویدا هەن، جا ماناکانی بەکارهێنانە هەنوکەییەکان دەزانرێت و دەرکی پێ دەکرێت، ئەویش لە نموونەیەکی تایبەت و شوێنگەیەکی تایبەت و لە دەقێکی تایبەت و لە پێگەیەکی دیاریکراودا، هەرچی مانای بەکارهێنانی گریمانەکراویشە هەموو ئەو مانا بەکارهێنانە شیمانەکراوانەی یەکە زمانەوانییەکان،

لەکاتێکدا کە لەو دەقانەی کە لەناویدان ڕووت و ڕەها دەکرێن[1]، لەهەمان کاتیشدا مانا بەکارهێنانە ڕووتەکان بە ڕستەوە پەیوەستن، و مانا بەکارهێنانە شیمانەکراوەکان یان لەناو کرۆك و ناخەکانی ناو وتەکانن، گەر ئەو بەکارهێنانانە لە شوێنگەیەکی گوتاری دیاریکراودا پراکتیزەببێت، ئەوا ئیتر دەرەنجامەکەی دەبێتە وتەیەکی کردەیی.

هەروەها (هالیدای) پەیوەندییە بەکارهێنانەکان دەکاتە دوو بەشی پەیوەندیە ناوخۆییەکانی توخمە زمانەوانیەکان لەنێوان یەکدیدا، و پەیوەندییە دەرەکیەکان کە توخمە زمانەوانیەکان بەو شتانەوە دەلکێنن، کە ئەو واتایانەی دەرەوە ئاماژەی بۆ دەکەن. ئەو لەو باوەڕەدایە کە هەموو یەکە زمانەوانیەکان بە یەکەوە پەیوەستن یان لە بەرانبەربوونە داخراوەکاندا، ئەویش گەر لەو توخمە یاسایانە بن، هەروەکو لە بەرانبەرکردنی نێوان (ڕابردوو) و (ڕانەبردوو)یان لە بەرانبەربوونە والاکاندا، ئەویش گەر لە توخمە فەرهەنگیەکانی بن، هەروەك چۆن لە نێوان (ئافرەتە مامۆستاکان) و (کچە قوتابیەکان)دا لەو نموونەیەی پێشوو بەدی دەکرا.[2]

2–3–1: هاوڕێیەتی

جا لەبەرئەوەی کە تیۆری بەکارهێنان گرنگی پەیوەندییە دەرەکیەکانی کەمکردەوە، بۆیە هاوڕێیەتی سەری هەڵدا، واتە پەیوەندی توخمە زمانەوانییەکان بەو شتانەی کە بۆی حەواڵە دەکرێن یان لەدەرەوە ئاماژەی بۆ دەکەن، جۆرە

1 - See: J. Ellis, "On Contextual Meaning" in Bezel and Others (eds).in Memory of J. R. Firth, (Longman, 1979), p. 81.
2 - See: M.A. k. Haliday, "Lexis as Linguistic Level". in Bazell and Others (ends) in Memory of J. R. Firth, (Longman, 1979), p. 160.

سەرەتاییێک بۆ زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیک ـــــــــــــــ و:نەریمان خۆشناو

گرنگیەك بە پەیوەندییە ناوخۆییەکان درا، ئەم گرنگیدانەش لەوەدا بەشێوەیەکی ڕوون بەرجەستەبوو، کە (فێرس) ناوی لێنا هاوڕێیەتی، ئەویش مانای ((پەیوەست بوونی ئاسایی وشەیەکە لە زمانێکدا بە چەند وشەیەکی دی دیاریکراو لە ڕستەکانی سەر بەو زمانە)).[1] گرنگی هاوڕێیەتی لەوەدا بەرجەستە دەبێت، بۆ نموونە وشەی (ئازا) بە هاوڕێیەتی (پیاو) دەردەکەوێت، و هەندێك لە ماناکانی وشەی (پیاو) بە هاوڕێیەتی وشەی (ئازا) دەردەکەوێت، بەم شێوەیە زاراوەی هاوڕێ بوون هەروەك لاینز دەڵێت دەبێتە هاوواتای زاراوەیەکی فەرهەنگی[2]. کە لە هزری زۆر کەسدا بەو واتایەوە پەیوەستە کە وشەکە لە دەرەوەی چوارچێوەی زماندا ئاماژەی بۆ دەکات.

2–3–2: بەکارهێنانی هەڵوێست

(فێرس) لەو باوەڕەدایە کە بەکارهێنانی هەڵوێست زاراوەیەکی فراوانە و تەنها لە بەکارهێنانە زمانەوانیەکاندا بەدی ناکرێت، بەڵکو بەکارهێنانە ڕۆشنبیرییەکان و وتاری قسەکەرەکان و ناقسەکەرەکان و کردارەکانیان و هەموو شتە پەیوەندیدارەکانی و وتە بەکارهێنراوەکان و کاریگەری ڕووداوی زمانەوانیش دەگرێتەوە، (جیڤری ئیلز) لەو باوەڕەدایە کە چەمکی بەکارهێنانی هەڵوێست لە گرنگترین ئەو دەسکەوتانە بوو، کە (فێرس) لە تیۆرە بەکارهێنانیەکەیدا پێشنیازی کردووە.[3]

1 - R. H. Robins, General Linguistics: An introductory Survey and znd, (London: Longman, 1978) p. 63
2 - J. Lyons, "firth's theory of Meaning". In Bazell and Others (eds) in Memory of J. R. Firth, (Longman 1979) p. 295.
3 - Ellis 79: 1979.

جا گەر تیۆری (فێرس) پشت بە پراکتیزە بەکارهێنانیە یەك بەدوای یەکەکان و لەسەر ئاستە زمانەوانییە هەمە جۆرەکاندا دەبەستێ و لە بەکارهێنانی دەنگی و وشەیی و ڕستەیی و فەرهەنگیەوە تا دەگاتە بەکارهێنانی واتایی، بەڵام بەکارهێنانی هەڵوێست لەڕووی ماناوە فاکتەری دواهەمین و یەکلاکەرەوەی کێشەکەیە.

2–3–3: خاسیەتەکانی تیۆری بەکارهێنان

لەوانەیە گرنگترین خاسیەتەکانی ئەم تیۆرە ئەوەیە کە تیۆرێکی بابەتیانەیە و لادەر نییە لە بونیادی زمان و بەکارهێنانی ڕۆشنبیری دەوروبەری. پرۆگرامە بەکارهێنانەکەش دەرفەتی والآکردنی ڕێچکەی بۆ ڕەخساند، کە سەرقاڵبوانی زمان گرنگی بە توخمە زمانەوانییەکان بدەن و ئاوڕ لەو لایەنانە بدەن کە دەچنە ژێر ڕکێفیەوە لەجیاتی گرنگی نەدانیان بە پەیوەندییە دەروونیەکانی نێوان زمان و هزر و دەرەوە یان گرنگیدان بە کردە دەروونییەکانی ناو مێشك.

بەهەمان شێوە گرنگی دان بە بەکارهێنان و ڕەچاوکردنی خەسڵەتە چێنراوەکانی ناو سروشتی زمان دەگەیەنێت، کە ئەویش ئادگارێکی کەڵەکەبووە، و لە توخمە زمانەوانیەکان پێك هاتووە، چونکە لەم حاڵەتەدا دەرفەتێك بۆ زمانناسان دەرەخسێت کە لە ڕێگەی گرنگی ئەم ئادگارەوە لایەنە پراکتیزەکراوەکانی کە ئەو ڕۆڵە ڕوون ببێت کە توخمە زمانەوانییەکان ئەدای دەکات، و یەکانگیر و ئاوێتەش بن لە هەردوو کردەی تێگەیشتن و تێگەیاندن،کە بۆ کردەی وتوێژی زمانەوانی زۆر پێویستن.

هەروەها لە خاسیەتەکانی ئەم تیۆرە جەختکردنیەتی لەسەر لایەنە ئەرکییەکانی زمان، کە زۆر بە گرنگی دادەنێت، لەبەرئەوەی ئەرکە زمانەوانیەکان

بەهۆی زمانی مرۆڤەوە داهێنراون، بەو وەسفەی کە گرنگترین ئامرازەکانی تێگەیاندنە.

2–3–4: ئەو ڕەخنانەی کە ئاراستەی تیۆری بەکارهێنان دەکرێن

پشت بەستنی ئەم تیۆرە بە بەکارهێنان وای لێ کرد، کە مەیلی ڕۆچوونی لە بواری ڕۆڵی بەکارهێناندا هەبێ، ئەویش لە دروست کردنی واتادا، تا ئەو ئاستەی کە فەرمانی حەواڵەکردنی لا پەراوێز بێ. جگە لە ئەرکە هێماییەکانی وشەکان بەهەمان شێوە پەراوێز دەبن، ڕستە زمانەوانیەکانیش کاتێك کە لە خەملاندنی خۆیاندا حەواڵەکردنەکانی وێنە هزرییەکانیان لابرد، و ئەو ئاماژانەی ڕاستەقینە دەرەکیەکانیان پەراوێز خست، ئەویش لەسەر ئاستی وشەکان، هەروەك چۆن ڕێژە دەرەکییەکان و ئەو بەمەرج گرتنانەی ڕاستی و دروستی ڕستەیان پەراوێز خست، کە لە توێژینەوەی پەیوەندییەکانی نێوان وتە فەرهەنگیەکان و ڕستە زمانەوانیەکاندا گرنگیان بە دەردەکەوێت، بەهەمان شێوەش لەنێوان ڕستە زمانەوانیەکانی وەکو هاوواتاکان و گرتنەوە و پێچەوانە و دژواتا... هتد. ڕوویاندا.

جا لەجیاتی ئەوەی کە ئەم تیۆرە ڕۆڵی بەکارهێنان لە گرنگی دانەپاڵدا ببینێت کە لە دەست نیشانکردنی واتای مەبەستەکەدا دەردەکەوێت و، واتا نامەبەستەکان لابەرێت، دەبینین کە بەکارهێنانەکە دەکاتە سەرچاوەیەك بۆ هەڵگۆزینی واتا لە توخمە زمانەوانیەکان. بۆنموونە وشە وەك ((ئەو ئاوە نییە کە ڕەنگی ئەو دەفرە وەربگرێت کە تیایدایە، بەڵکو وەکو ئاژەڵی (الحرباء) وایە، کە ڕەنگی شوێنەکە وەردەگرێت، واتە وشە وەکو (الحرباء) وایە، کە توانای تایبەتی هەیە، و لەهەر

شوێنێکدا جۆرێك لەو توانایانەی دەردەکەون، واتە تواناکانی بەگوێرەی ئەو کاریگەریانەن کە لە دەرەوە فشار دەکەنە سەری)).[1]

4-2: تیۆری کێڵگە واتاییەکان

مەبەست لە کێڵگەی واتایی (semantic field) کۆمەڵە وشەیەکی نزیکی یەکدین، لە ڕووی ماناوە، کە خاڵی هاوبەش لەنێوانیاندا هەیە. تیۆری کێڵگە واتاییەکان گرنگی بە ئاوێتەکردنی یەکە فەرهەنگیە هاوبەشەکان دەدات، لە پێکهاتە واتاییەکانی یەك کێڵگەی واتاییدا، وەکو: سەوز، سوور، شین، ڕەش... هتد. کە لە کێڵگەی ڕەنگەکاندا هاوبەشن، هەروەها وەکو: باوك و دایك و باپیر و داپیر و کوڕ و کچ و برا و خوشك. ...هتد. کە لە کێڵگەی خزمایەتیدا هاوبەشن.

خاسیەتەکانی ئەم تیۆرەش لەوەدایە کە جێبەجێکردنی لە بوارەکانی فەرهەنگ و ڕەخنەی ئەدەبی و لۆجیك و بواری تردا هەیە.

5-2: تیۆری شیتەڵکاری پێکهاتەیی واتا

تیۆری شیتەڵکاری پێکهاتەیی واتا گرنگی بە دابەشکردنی یەکە فەرهەنگیەکان دەدات، بۆ پێکهاتە سەرەکیەکانی خۆیان (تایبەتمەندیەکانی - یان کۆڵەکە و بنەماکانی)، بۆ نموونە پێکهاتەکانی مرۆڤ، ئەمانەن (+گیاندار + عاقڵ)، پێکهاتەکانی پیاو ئەمانەن (+ گیاندار + عاقڵ + نێر + باڵغ)، پێکهاتەکانی ژن (گیاندار + عاقڵ + مێ + باڵغ).

---

[1] – **محمد محمد یونس علی، وصف اللغة العربیة، دراسة حول المعنی وظلال المعنی، (طرابلس: منشورات جامعة الفاتح، 1993) ص 105 ـ106.**

سوودەکانی ئەم تیۆرە لەوەدایە کە یارمەتیمان دەدات بۆ گەیشتن بە دەستنیشانکردنی جۆری پەیوەندیەکانی نێوان مانای یەکە فەرهەنگیەکان (کە ئایا هاوواتایە یان دژواتایە یان گرتنەوەیە)، و پەیوەندییەکانی مانا بە شێوازێکی ورد و زانستی لێبکۆڵرێتەوە، هەروەها دەبینین کەجێبەجێکردنی لە بواری ڕێزمان و ئامازەدا هەیە.

6-2: تیۆری کردەکانی ئاخاوتن

تیۆری کردەکانی ئاخاوتن بۆ (ئۆستن) دەگەڕێتەوە، و سەرجەم ئەو وانانەی کە لە زانکۆی (هارفارد) ساڵی (1955) وتوینەتەوە لە پەرتوکێکدا کۆکراونەتەوە و بە ناوی ((شتەکان چی لە وشەکان دەکەن))، پاشان (جۆن سیرل) و پراگماتیکەکانی دیش لە ساڵانی حەفتاکان و هەشتاکاندا هەستان بە پێشڤەبردنی ئەم تیۆرە.

تیۆری کردەکانی ئاخاوتن وا دەڕوانێتە زمان، کە ئەداکردنی چەند کاروبارێکە لەیەك کاتدا، وتەش یەکێکە لە کاروبارەکان، جا کاتێك کە قسەکەر قسەدەکات، ئەوا هەواڵێکت پێ دەگەیەنێت، یان لێدوانێکت دەداتێ، یان فەرمانێك دەردەکات یان دەست لە شتێك دەداتیان دادەنیشێ یان سوپاسی دەکات یان داوای لێبوردن دەکات یان ئاگاداری دەکاتەوە یان داوەتی دەکات یان ناوی دەنێت یان داوای لێخۆشبوون دەکات یان مەلە دەکات،یان مەدحی دەکات یان زەم دەکات یان ستایش دەکات یان گرێبەستێکی بازرگانی مۆر دەکات یان ژن دەهێنێت یان تەڵاق دەدات...هتد.

تیۆری کردەکانی ئاخاوتن وا دەڕوانێتە کردەی گفتوگۆ، کە قسەکردنێکە بە هەڵوێستێکەوە پەیوەستە کە گوزارشتی لێ دەکات و، داواکردن گوزارشت لە

ئارەزووييەك دەكات، ستايش كردن گوزارشت لە ڕەزامەندی دەكات، سوپاس گوزارشت لە سوپاسگوزاری دەكات، پۆزش گوزارشت لە پەشيمان بوونەوە دەكات و سەركەوتنی وتوێژيش بەپێی ئەم تيۆرە ب ەدۆزينەوەی وەرگرەكە بۆ ئەو هەڵوێستە گوزارشكراوە لە ڕێگەی قسەكەرەكەوە دەپێورێ.

ئۆستن كردەكانی ئاخاوتن دەكاتە سێ بەشەوە:-

أـ كاری ئاخافتن، مەبەست لەم زاراوەيە كردەی دركاندنە بۆ ڕستەی مانا بەخشی كە لەگەڵ ڕێزمانی زماندا يەك بگرێت.

ب ـ كاری ناگوتراو، مەبەست لەم زاراوەيە ئەو ڕووداوەيە كە قسەكەر لەتوێی ڕستەدا مەبەستێتی وەك فەرمان و ئامۆژگاری.

ج ـ كاری بەجێ لە دركاندنەوە، ئەم زاراوەيەش مانای ئەو كاريگەريە دەبەخشێت كە ڕووداوی زمانەوانی لە وەرگردا دروست دەكات، وەكو ملكەچ بوون بۆ فەرمانەكان، يان قەناعەت هێنان بەئامۆژگاری، يان باوەڕكردن بەئاخافتنەكان يان باوەڕپێنەكردنی .

جا ئەم تيۆرە سەرنجی زۆر كەسی بۆ ئەوە ڕاكێشا، كە زمان تەنها بۆ هەواڵدان و گواستنەوەی بيرو هزرەكان نييە، بەڵكو وەزيفەی كاريگەری كۆمەڵايەتيش بەهەمان شێوە ئەدا دەكات، ئەويش لە ڕێگەی شێوازی گرێبەستەكان (يان شێوازی دانانی). بەشێوەيەكی گشتيش شێوازەكان دەكرێنە دوو بەشەوە:**شێوازی بڕيارەكان و شێوازی دەسكەوتەكان،** وا باشترە كە يەكەمجار ناوبژيوانان ڕێساكان و بڕيارەكانيان وەربگيرێت، پاشان ئەوی دی شێوازی گرێبەستەكانە، وەكو ئەوەی كە بە ژنەكەی خۆی بڵێيت (تەڵاقتم دا) يان تۆ (تەڵاقدرای) يان بۆ هاوسەرگيری يەكێك بڵێيت (قبوڵم كرد)، يان بۆ فرۆشيار بڵێيت (فرۆشتم) و بۆ كڕياريش بڵێيت (كڕيم). هەروەها بڕيارەكانی دامەزراندن و، دركاندنی

بڕياری زيندانی....هتد. ئەم شێوازانە سەرناگرێت و جێبەجێ ناكرێت، مەگەر لەلايەن قسەكەرێكەوە بۆ گوێگرێكی دياريكراو و لە كاتێكی دياريكراو و لە شوێنێكی دياريكراودا دەربچێت.

هەروەها تيۆری كردەكانی ئاخاوتن گرنگی بە پۆلێنكردنی ڕووداوەكانی ئاخاوتن دەدات و دەيكاتە چەند جۆرێك، وەكو جياوازی نێوان كردەكانی ئاخاوتنی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ و دانراوی و پراگماتيكی و پيتی و ناپيتی و توێژينەوەی ڕێگاكانی سەركەوتنی ئەو كارانە يان نشوست هێنانيان و گۆڕينی مانای ڕستەكان، ئەويش بەپێی بەكارهێنانەكان وەك گۆڕينی هەواڵ بۆ هۆنينەوەی پەخشان.[1]

هەروەها لەو تاقيكردنەوانەی كە (ئۆستن) داينا، ئەويش بۆ جياكردنەوەی نێوان ڕستە وەسفسازەكان (يان ڕستەی هەواڵگەياندن) و (ڕستە پەخشانيەكان) ئەوەيە كە قسەكەر دەڵێ (1) بۆ نموونە(سلفی ئۆتۆمبێلەكە ناجولێنێت)، بەڵام كە دەڵێ (2) ئەوا پەيمان دەدا . و دەشلێ (3) ئەوا سوپاسی دەكات... هتد.

1ـ سلفی ئوتومبێلەكە ئيش پێبكە.

2ـ پەيمانت دەدەمێ جارێكی دی سەردانت بكەم.

---

[1] – بۆ زياتر زانياری بگەڕێوە بۆ:

- J.L. Austin, How to Do Things with words (Cambridge, Mass: Harvard University press, 1962).
- Searle, j. (1969) Speech Acts: An Essay in the philosophy of Language, Cambridge,Eng: Cambridge University press.
- Strawson ,p. F., intention and Convention in speech acts, philosophical Review (1964) 73: 439 – 460.

Tsohatzidis, S. L. , ed, Foundations of Speech Act Theory: philosophical and Linguistic perspectives,London;Routledge. (1994).

3ـ سوپاست دەکەم بۆ ئەم میوانداریەت.

لە تایبەتمەندیەکانی دیکەی شێوازی گرێبەستیەکان ئەوەیە، کە جێناوی کاری سەرەکی تیایاندا، یان ئەو شتانەی کە لەجیاتیان بە کارەکان هەڵدەستن، (جێناوی قسەکەر)ن، هەرچەندە چەند نموونەیەك هەن کە لەم ڕێسایە بەدەرن، هەروەك لە (4) داهاتووە:

4ـ تۆ تەلاقدرایت.

لەو پۆلێنکردنانەی کە تیۆری کردەکانی ئاخاوتن هێنایەکایەوە، جیاکردنەوەی سێینەیە لە نێوان:ـ

أـ ڕستەی هەواڵگەیاندن، کە بۆ ئاشکراکردن و لێدوانەکان و سکاڵاکان و گێڕانەوەی چیرۆك... هتد. بەکاردێن.

ب ـ پرسیارکردن، کە بۆ داواکردنی وەڵامی گوتراوی لە گوێگرەوە بەکاردێت.

ج ـ داواکردن کە ئاماژەیە بۆ حەزی قسەکەر لە کاریگەربوون لەسەر کارەکانی داهاتوو، و بۆ داواکردن بەکاردەهێنرێن، و دەرکردنی فەرمانەکان و پێشنیازەکان... هتد.[1]

1 - Sadock and Zwicky (1985:160)

بەشی سێیەم
جۆرەکانی واتا

3. جۆرەکانی واتا*

باشترین ئەو توێژینەوانەی کە پۆلێنکردنی واتا و لق و پۆپەکانی و گفتوگۆکردن لەسەر بەشەکانی و ئەو بنەمایانەی کە پۆلێنکردنەکە پشتی پێ بەستووە، ئەو توێژینەوانەن کە زانایانی (ئوسوڵ) لە بواری واتاسازی و توێژینەوە زمانەوانییەکانی واتا و جۆرەکانیدا ئەنجامیانداوە، نەخاسمە ئەو زانیارییانەی کە لە توێی هەردوو زانستی واتاسازی و پراگماتیک باسکراون، ئێمەش لێرەدا جۆرەکانی واتا لای ڕۆژئاواییەکان و پاشان جۆرەکانی واتا لای زانایانی ئوسوڵ باس دەکەین.

3 – 1 : جۆرەکانی واتا لای ڕۆژئاواییەکان

ئێستا لە زمانەوانی نوێدا تەماشای پراگماتیکی زمانەوانی ناکرێ، کە پرۆسەیەکە پشتی بە توخمەکانی (الوضعية – دانان) بەستووە، بەڵکو مەسەلەیەکی ڕوونە، کە پاش دەرکەوتنی پراگماتیک گوێگران ناتوانن بگەنە ئاستی پرۆسەی گوتارییەکی سەرکەوتوو، بەبێ پەنابردنە بەر توخمە لۆجیکی و پراگماتیکییەکە.بەم شێوەیە ئیتر تێڕوانین بۆ پرۆسەی پراگماتیک پێشکەوت، واتە

* ئەم بابەتە لە توێژینەوەیەکی نووسەرەکەوە وەرگیراوە، کە لە گۆڤاری توێژینەوەکانی (اليرموك)دا بە ناونیشانی (تصنيف المعنى) بڵاوکراوەتەوە، (مج 21، ع2، 2003).

لە چوارچێوەی کردەی جیابوونەوە و پێکهێنانی بونیادە دانراوەکانی (فەرهەنگی و ڕێزمانییەوە) بۆ پرۆسەیەکی هەڵهێنجان گوازرایەوە، کە بنەماکانی پراگماتیک سنوور ڕێژی دەکات و سێ توخمی سەرەکی ئاوێتەیان دەبێ:

دانراوە زمانەوانییەکان linguistic conventions و کردە لۆجیکیەکان logical processes و بنەماکانی پراگماتیک principles of conversation و هەر یەکێکیان بە مانایەکەوە پەیوەستن کە لە ژیانی ڕۆژانەماندا بەکاریان دەهێنین، دانراوە زمانەوانییەکان پەیوەستە بە واتاکانی دەنگی(بۆنموونە بە مانا ڕاستەقینەکانی زمان) و ئەو ڕێژە دەرەکییانەی کە ڕستەکان لە دەرەوە ئاماژەیان بۆ دەکەن، هەرچی کردە لۆجیکییەکانە ئەوا پەیوەستە بە (گرتنەوە) و (گریمانەکراو)، بەڵام بنەماکانی پراگماتیک بەستراوەتەوە بە چەمکە گوتارییەکان یان بە ئەنجامە نادانراوە لۆجیکییەکانەوە. بێگومان ئەم پێشڤەچوونانەی سەبارەت بە فرەوانکردنی تێڕوانینەکانی کردەی پراگماتیک بەو شێوازەی کە باسمان کرد، وامان لێدەکات کە جارێکی تر چاو بە چەمکی پێویستی زمانەوانی و پراگماتیک بخشێنینەوە، بەشێوەیەك کە زۆر مەعقولە لەو باوەڕەدابین کە هیچ کەس توانای بەکارهێنانی زمانی نییە، تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێ، کە بتوانێ:

أ. لە بەکارهێنانی دانانە زمانەوانییەکان (فەرهەنگییەکان و ڕێزمانییەکان) شارەزایی تەواوی هەبێت.

ب. توانای عەقڵی وای هەبێ کە وای لێ بکات ئەو کردە لۆجیکیانەی کە بۆ گەیشتن بە دەرەنجامەکان پێویستی پێیەتی، بە تەواوەتی پێیان هەستێ.

ج. (بنەماکانی پراگماتیک) شارەزابێت، بە شێوەیەك کە بتوانی چەمکەکانی پراگماتیك هەڵهێنجێ. ئەمەش شرۆڤەیەکە بۆ بێ دەسەڵاتکردنی کۆمپیوتەر لەوەی کە بتوانێ زمانی سروشتی مرۆڤ کۆنترۆڵ بکات و وەکو مرۆڤ فێری زمانە

سروشتییەكەی مرۆڤ ببێت، هەرچەندە كۆمپیوتەر و ئامێرەكانی تری هاوشێوەی توانای مامەڵەكردنی لەگەڵ واتا بۆ دانراوەكان و لۆجیكییەكاندا هەیە، كەچی ناتوانێ مامەڵە لەگەڵ (بنەماكانی پراگماتیك)دا بكات، چونكە یاساڕێژكردنی سەختە و سروشتێكی فەلسەفی و كۆمەڵایەتی ئاڵۆزی هەیە.

3 – 1 – 1 : جۆرەكانی واتا لای گرایس

پۆلێنكردنی واتا لای (گرایس) تۆزێك تەمومژاوییە، ئەم تەمومژاوییەش لەو كۆششانەدا ڕەنگیدایەوە، كە زمانەوانەكان بۆ نیگاركردنی لق و پۆپی ئەم پۆلێنكردنە پێی هەستان، لە گرنگترین ئەو هەوڵانەش هەوڵەكانی هەردوو زانا (ڕۆبێرت هارنیش [1](بڕوانە: وێنەی (1))، و (جیرۆڵد سادۆك[2](بڕوانە وێنەی (2)).

دابەشكردنەكە درەختەكەی (سادۆك) سەبارەت بە جۆرەكانی واتا زۆر نزیكە لە بۆچوونەكانی (گرایس)،ئەگەرچی واتای لۆجیكی لە پۆلێنكردنەكەی گرایس ڕووننەكراوەتەوە. هەرچی چۆنێك بێت هەردوو دابەشكردنەكە كۆكن لەسەر دابەشكردنی واتا بۆ گوتراو و چەمك و دابەشكردنی چەمكیش بۆ دانراو و نادانراو و دابەشكردنی نادانراویش بۆ پراگماتیكی و ...هتد. هەروەها دابەشكردنی چەمكی پراگماتیكی بۆ گشتی و تایبەتی. هەرچەندە (گرایس) ئاماژەی بە هەمان ئەو شتە نەكرد كە (هارنیش) و (سادۆك) لە دابەشكردنەكانی خۆیاندا ئاماژەیان بۆ كردبوو،

(1) Robert Harnish , "Logical form and Implicature". In Steven Davis (ed.), pragmatics: A Reader (New York: Oxford University press, 1991.) P.325

(2) Jerrold B. Sadock, "on testing for Conversational Implicature". in Steven Davis (ed.) pragmatics: A Reader (New York: Oxford University press 1991.) p 366.

سەبارەت بە هەمان مەبەستی نادانراوی ناپراگماتیكی، ئەوا ئیتر دابەشكردنی لۆجیكی بابەتەكە وامان لێدەكات كە بە دوای سەرجەم ئەگەرەكاندا بچین. ئەو هێڵەی دابڕاوەی كە ئاماژە بۆ ئەم جۆرەی چەمكی درەختەكەی هارنیش دەكات، مەبەستی ئەوەیە ئەم چەمكە ئەگەرانەیە و چەمكێكی ڕاستەقینە نییە، لە داهاتووشدا هەریەك لەم جۆرانەی واتا لای (پۆل گرایس) دەخەینەڕوو.

وێنەی (1)

درەختی هارنیش بۆ پۆلێنكردنی واتا لای (گرایس)

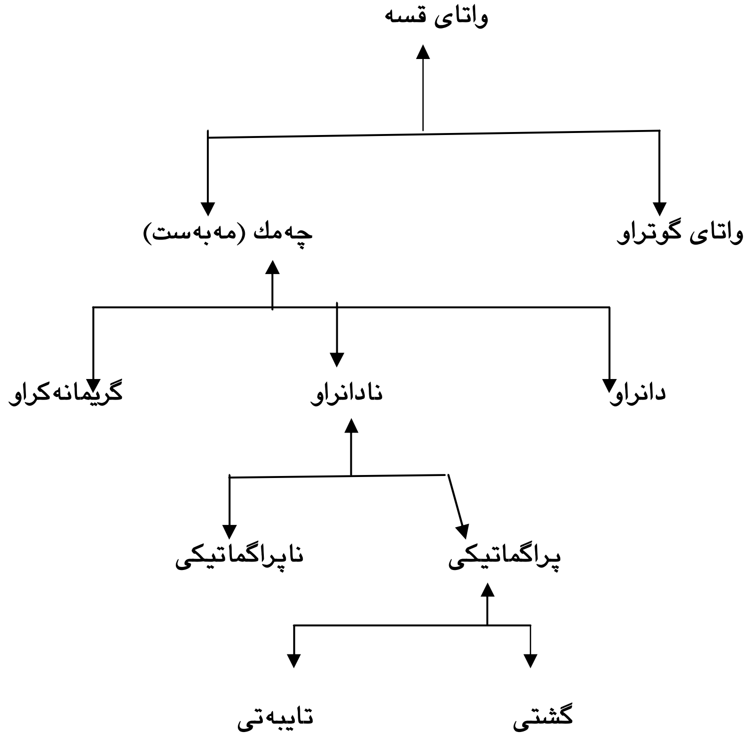

وێنەی (2)

درەختی سادۆك بۆ پۆلێنکردنی واتا لای (گرایس)

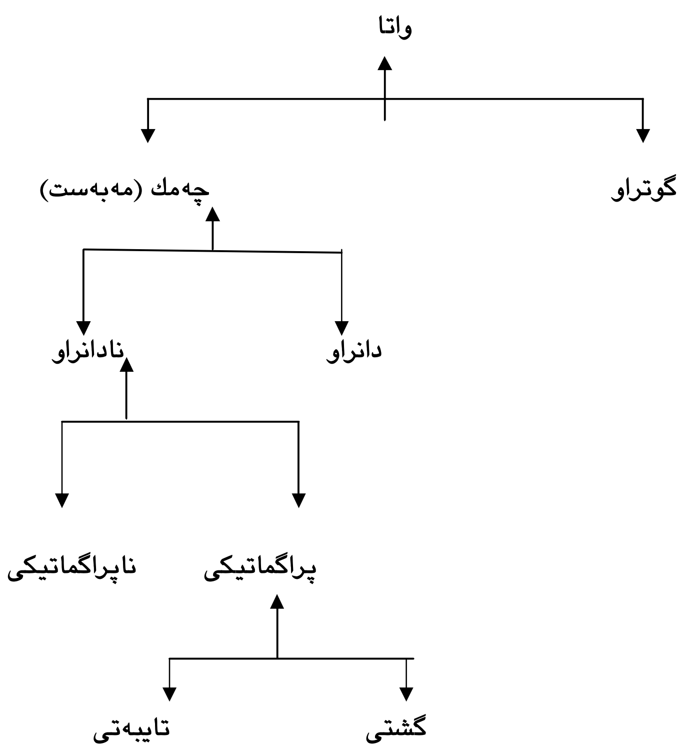

3–1–1–1: واتای دانراو (یان گوتراو)

(پۆل گرایس) Paul Grice دوو واتای سەرەکی لە یەکتر جیادەکاتەوە: گوتراو و چەمك، مەبەستیش لە گوتراو (یان مانای دانراوی ڕستە) کرۆکە واتاسازییەکەیەتی کە لە کۆمەڵە واتایەکی ڕێزمانی (وشەسازی، ڕستەسازی) و، مانا

فەرهەنگییەکانی کە لە ناویدان پێکدێت، کە هەموو ئاماژە بە ڕێژە دەرەکییەکەی دەکەن کە لە دەرەوەی مێشکدان، هەروەها دەستنیشانکردنی کات و ئەو سەرچاوانە دەستنیشان دەکات، کە گوزارشتە ئاماژەدارەکان حەواڵەیان دەکرێت[1].

زمانەوانەکان بەگشتی لەسەر ئەوە ڕاهاتوون کە واتای ڕستەی دانراو لە ڕووی دەرەکییەوە یەکسان دەبن، یان ڕاستی و دروستی ڕستە بە مەرج وەربگرن، هەروەك لە زمانەوانیدا ناسراوە. دەتوانین نموونەی(1) لەم بارەوە بهێنینەوە: لە حاڵەتێکدا ئەمە ڕاست دەبێت کە بەریتانیا شاژنێکی هەبێت و لە دەوڵەمەندترین ئافرەتانی جیهانیش بێت، ئەم مانایەش لە کۆی ئەو مانا ڕێزمانی و فەرهەنگییانەوە دەستەبەر دەبێت کە لە دووتوێی ڕستەدا هەیە و پێویستی بە هەڵهێنجان ناکات، تا پەی بە واتاسازییە لۆجیکییەکان بەرێت و پشت بە بنەما پراگماتیکییەکان ببەستێت.

1. شاژنی بەریتانیا یەکێکە لە دەوڵەمەندترین ئافرەتانی جیهان.

واتای دانراو هەروەکو (گراندی) ئاماژەی بۆ دەکات کە هەڵوەشاندنەوە یان پووچەڵکردنەوە بەبێ پێچەوانە بوونەوە پەسەند ناکات،[2] چونکە لەو کاتەدا ناتوانین گوزارشتی یان ڕستەی (2) بخەینە سەری، بەبێ ئەوەی تووشی پێچەوانە ببین لە نێوان (1) و (2).

2. بەڵام هەژارە.

جا ئەگەر ئێمە پێوەری پەسەندکردنی ئەم لابردنە بچەسپێنین، ئەویش بۆ دۆزینەوەی واتا دانراوەکە، بەم شێوەیە ئیتر هەریەك لە (گرتنەوە) و (گریمانەکردن) دەچنە چوارچێوەی پێناسەکردنی واتا دانراوەکەوە. واش پێدەچێ کە زۆربەی زۆری

---

[1] Harnish (1991): 326.
[2] Peter Grundy, Doing Pragmatics (London: Edward Arnold, 1995), P.82

زانا ئوسولّییەکان کاتێك کە دانیان بەوە دانا،کە واتای (گرتنەوە) هەروەك واتا دانراوەکەیە، هەرچەندە (ڕازی) و هەوادارانی دژ بەم بۆچوونەبوون[1]. چونکە گرتنەوە و گریمانەکردن بەهەمان شێوە هەڵوەشاندنەوە پەسەند ناکەن، لە شوێنی خۆشیاندا باسیان لێوە دەکەین.

بەم شێوەیە مەبەستی گرایس لە (گوتراو) ناوەرۆکی لۆجیکی وتە زمانەوانییەکەیە یان ئەو مەسەلە دەرەکییەیە، کە لە دەرەوە ئاماژەی بۆ دەکات، هەر شتێکیش کە لەم لایەنگیرییە دەرەکییە بەدەر بێ، ئەوا دەچێتە چوارچێوەی (چەمك)ەوە، مەسەلەیەکی ڕوونیشە کە پێناسەکردنی چەمك لای ئەو پێناسەیەکی نێگەتیڤە و کۆمەڵێکی نەگونجاو لە واتاکان هەڵدەگرێ و تەنها لەوەدا کۆدەبنەوە کە ناچنە چوارچێوەی گوتراوەوە.[2]

هەروەها (هۆرن) ئەو جیاکردنەوەی کە (گرایس) لە نێوان گوتراو و چەمك دەیکات، دەیبەستێتەوە بە جیاکردنەوەی تەقلیدی لە نێوان شێوازی ڕستەکە بە لایەنگیرییە دەرەکییەکەوە بەستراوەتەوە و ئەو کرۆکەی کە بە لایەنە دەرەکییەکەوە نەبەستراوەتەوە.[3] لە لایەکی ترەوە جیاکردنەوەی گوتراو و چەمك بە هەمان شێوە بە واتاسازی و پراگماتیکەوە پەیوەستە، چونکە لە کاتێکدا کە یەکەمیان سەر بە واتاسازییە، کەچی ئەوی تریان لە چوارچێوەی پراگماتیکدایە.

---

[1] فخرالدين الرازي، المحصول في علم اصول الفقه (بيروت، دار الكتب العلمية، 1988). وانظر ايضاً. 58:
Yunis Ali 156, 2000 1

[2] Sadock (1991): 365

[3] L. R, Horn "Presupposition and Implicature". In: Lappin, S.: The Handbook of Contemporary Semantic Theory (oxford: Blackwell , 1996), P312.

گرایس هەندێك پێوانە دەخاتەڕوو، کە بە شێوەیەکی ڕوون چەمکی پراگماتیکی لە گرتنەوە، هەروەها لە واتای لۆجیکی و دانراو جیادەکاتەوە ، دەکرێ بەم شێوەیەی خوارەوە کورتی بکەینەوە:

أ. چەمکی پراگماتیکی پێویستی بە تێڕامان هەیە،[1] کە بنەماکانی هاریکاری کۆنترۆڵی دەکات.

ب. توانای هەڵوەشاندنەوە یان پوچەڵکردنەوەی هەیە[2]، ئەمەش مانای ئەوەیە کە دەشێ پوچەڵبکرێتەوە هەروەك لە (3)دا هەیە کە چەمکی (4)ی لێوە پەیدا دەبێت، کە دەتوانرێت هەڵبوەشرێتەوە یان پووچەڵبکرێتەوە، هەروەك لە (5)دا هەیە، ئەویش بە پێچەوانەی گرتنەوە، کە ناتوانرێت ئەم کارەی تیادا ئەنجام بدرێت، بەبێ بوونی دژاودژی (پێچەوانەیی)، هەروەك لە (6)دا هەیە، کە پێویستە گرتنەوەی (7)ی تێدا بێت، لەبەر ئەوە ناتوانین ئەو شتانە هەڵوەشێنیتەوە کە لە ناوەرۆکیاندا هەن، کاتێك کە دەڵێین (8)، مەگەر بە بوونی پێچەوانەیی و دژاودژی لە نێوان (6) و (7) نەبێ.

(3) ئەحمەد دوو ئۆتۆمبێلی هەیە.

(4) ئەحمەد تەنها دوو ئۆتۆمبێلی هەیە.

(5) ئەحمەد دوو ئۆتۆمبێلی هەیە، نەخێر سێی هەیە.

(6) قابیل هابیلی کوشت.

(7) هابیل مرد.

(8) قابیل هابیلی کوشت، بەڵام هابیل نەمرد.

---

[1] H. p. Grice "Logic and Conversation". In Steven Davis (ed.), Pragmatics: A Reader (New York: Oxford University press, 1991).

[2] Grice (1991 : 314 – 315).

ج. لێکجیابوونەوە پەسند ناکات،[1] مەبەست لەم گوزارشتە ئەوەیە کە شێوازی وشەکە لە ڕووی ئاخافتنەوە گۆڕانکاری بەسەر بێت لەگەڵ هێشتنەوەی ماناکەی وەك خۆی، ئەم حاڵەتەش نابێتە هۆی هەڵوەشانەوەی چەمکە پراگماتیکییەکە. ئەویش لەبەر ئەوەی بە ماناوە بەستراوەتەوە و هیچ پێوەندییەکی بە ئاخافتنەوە نییە، هەر گۆڕانکارییەکیش لە وتەکانی (9) بۆ وشەکانی دی کە لە توانایدا هەبێت نابێتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی چەمکەکانی لە (10)دا[2].

(9) مەڕومالآتی لەوەڕگا زەکاتی لەسەرە.

(10) مەڕومالآتی دابەستا زەکاتی لەسەر نییە.

د. ئەمە بەشێك نییە لە شێوازە گوتراوەکە، واتە دانراو نییە، لەبەر ئەوە گوتراوەکە لەوانەیە ڕاستگۆبێت و چەمکەکەش درۆ بێ[3].

هـ. لە گوتراوەکە وەرناگیرێت، بەڵکو لەو ڕێگەوە وەردەگیرێت کە پێی دەدرکێنرێ[4].

و. ئەوە مەزندەی واتاییە[5].

ز. توانای جەختکردنی هەیە، مەبەستیش لەمە توانای جەختکردنە لەسەر ئەو چەمکەی کە لە وتەکەوە وەردەگیرێ، بەبێ ئەوەی کە بکەوێتە ناو قسەی بێ سوودەوە، دەشتوانین بە ژمارە (11) نموونە بهێنینەوە کە ژمارە (12)ی لێ هەڵدەهێنجین، چونکە لەوێ ئەم جەختکراوەیەی خرایە سەر (نەك لە مەڕە دابەستکراوەکان) لە ژمارە (13) بەبێ ئەوەی کە زیادەکە تەنها پڕکردنەوە بێ،

(1) Grice (1991: 315).
(2) Grice (1991: 307)
(3) Grice (1991: 315)
(4) Grice (1991: 315)
(5) Sadock (1991 : 367)

بەپێچەوانەی گرتنەوە کە جەختکردنەوە لەسەری دەبێت، هەر پڕکردنەوە بێت هەروەك لە ژمارە (15)دا جەختمان لەسەری کردەوە، کە بە واتای گرتنەوە چەمکرپێژکراوە لە (14)، ئەویش کە کاتێك (16) دەڵێین: ئەمەش دەبێتە هۆی پڕکردنەوەی گوزارشتەکە بە قسەیەکی زیاد و ناپەسەند.

(11) مەڕومالآتی لەوەڕگا زەکاتی لەسەرە.

(12) مەڕومالآتی دابەستە (بە ئالیف بەخێوکراو) زەکاتی لەسەر نییە.

(13) لە مەڕومالآتی لەوەڕگا، نەك لە مەڕومالآتی بەخێوکراو بە ئالیف زەکات هەیە.

(14) قابیل هابیلی کوشت.

(15) هابیل مرد.

(16) پاشان هابیل مرد.

3-1-2 : واتای لۆجیکی

واتای لۆجیکی دوو جۆر واتا هەڵدەگرێت، کە گرتنەوە و گریمانەکردنە.

3-1-1-2-1 : گرتنەوە:

لەسەر پرسێك وەك (ق) ڕاست دەردەچێت لە ناوەرۆکیدا (ك)ی تیادا هەبوو، ئەوە لەو حاڵەتەدا هەر کاتێك (ق) بەدیکرا، ئیدی (ك)یش بەدی دەکرێت، لەبەرئەوە گرتنەوە پێوەندی نێوان دوو ڕستەی (ق) و (ك)ە، بەجۆرێك لەم حاڵەتەدا هەر (ك)ێك، (ق)ی تیادایە، ئەویش لە کاتی بوونی (ك)ێکی ڕاستگۆ، پاش بوونی (ق)ی ڕاستگۆ، بۆ نموونە (17) و (18) لێرەدا دەبینین کە (ق) (17)، (ك) (18)ی تیادایە، بە شێوەیەك کە (17)یەکی ڕاستگۆ هەبوو، ئەوا (18)ی ڕاستگۆش بوونی هەیە. بەڵام گەر هاتوو (ق) درۆزن بوو – بەوەی کە قسەکەرەکە سەگێکی نەبینێ –

، ئەوا ئەو ساتە مەرج نییە کە (ك) وا بێت، بەڵکو لەوانەیە (ك) ڕاستگۆبێت، گەر قسەکەرەکە ئاژەڵێکی دیکەی بینی، یان لەوانەیە درۆزن بێت گەر هەر هیچ ئاژەڵێکی نەبینی بێت.

(17) سەگێکم بینی.

(18) ئاژەڵێکم بینی.

3 – 1 – 1 – 2 – 2: گریمانەکردن

گریمانەکردن ئەو پێوەندییەی نێوان (ق) و (ك)ە، لەم کاتەدا (ق) (19) وا گریمانەی (ك) (20) دەکات، ئەویش لە حاڵەتێکدا کە (ك) ڕاستگۆیە، جا ئیتر ئەو (ك) (20)ە، لە (ق)دا ڕاستگۆ بێت، هەروەك لە (19)دا هەیە، یان درۆزن بێت، هەروەك لە (21)دا بەدی دەکرێت.

(19) سەلیم وازی لە جگەرەکێشان هێنا.

(20) سەلیم جگەرەی کێشا.

(21) سەلیم وازی لە جگەرەکێشان نەهێنا.

گریمانەکردن چەمکێکە زۆر تێکەڵە بە چەمکی گرتنەوەوە، تەنانەت هەندێ لە زانایان وا پێناسەی دەکەن، کە ((گرتنەوە بە نەرێ کاریگەر نابێ))[1]، ئەمەش مانای وایە کە هەریەك لە (19) و (21) (هەرچەندە دووەمیان یەکەمیان ڕەتدەکاتەوە) کەچی وا گریمانە دەکات کە سەلیم جگەرەی دەکێشا.

جا هەرچەندە من لە لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکاندا هۆکاری ئەو دیاردەیەم بەرچاونەکەوت، کە گریمانەکردن بۆچی (ڕەتکردنەوە ـــ نەرێ)ی تێدا نییە، بەڵام گرتنەوە کاریگەرە پێی، وا پێدەچێ کە هۆکارەکەی بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە لە

(1) Grundy (1995: 82)

گریمانەکردندا بۆ نموونە (22) لە (23) و (24) پێکدێت، بەشێوەیەك کە یەکەمیان لە ڕووی کاتەوە لە پێشترە و، دووەمیشیان لە ڕووی لۆجیکییەوە لە پێشترە، بە جۆرێك کە چەسپاندنی دووەم پێویستی بە چەسپاندنی یەکەم هەیە، چونکە گوزارشتەکەی پاشتر بەجێ نایەت، مەگەر بە گوزارشتەکەی پێشتر نەبێت، بەڵام ڕەتکردنەوەی دووەم هەروەك لە (25)دا نابێتە هۆی ڕەتکردنەوەی یەکەم، کە (23)یە، چونکە لەوانەیە ئەوەی پێشوو بچەسپێنێ، بەبێ بوونی پاشکۆیەکە.

(22) عەلی جگەرەکێشانی ڕاگرت.

(23) عەلی جگەرەی کێشا.

(24) عەلی جگەرەکێشانی واز هێنا.

(25) عەلی جگەرەکێشانی واز لێنەهێنا.

بەڵام لە حاڵەتی گرتنەوە، ئەوا یەکەمیان (27) پێشتر نییە و بۆ دووەمیش (28) بە هەمان شێوە نابێتە پاشکۆ، چونکە پلەداری لە نێوانیاندا دەستەبەر نابێت، بەڵکو پێوەندییەکەی نێوانیان پێوەندی تایبەتییە بە گشتییەوە، هەروەها ڕەتکردنەوەی تایبەتە هەروەك لە (29)دا دیارە، کە ڕەتی گشتییەکە (30) ناکاتەوە، چونکە نەبینینی سەگەکە، نەبینینی ئاژەڵێکی دی ڕەت ناکاتەوە، چونکە لەوانەیە پشیلەیەك یا ئاژەڵێکی بینیبێ، بەڵام لە حاڵەتی چەسپاندندا، ئەوا کاریگەرییەکەی بەرکەوتووە، چونکە چەسپاندنی تایبەتەکە (27) وا پێویست دەکات کە گشتییەکەش (28) بچەسپێنێت، بینینی سەگەکە وا پێویست دەکات کە ئاژەڵێك بینرابێت.

(26) سەگێکم بینی.

(27) سەگێکم بینی.

(28) ئاژەڵێکم بینی.

(29) سەگێكم نەبینیوە.

(30) ئاژەڵێكم نەبینیوە.

3 – 1 – 1 – 3 : چەمك

گرایس چەمك دابەش دەكاتە سەر دوو بەشەوە، چەمكی دانراو و چەمكی پراگماتیكی.

3 – 1 – 1 – 3 – 1: چەمكی دانراو

ئەم جۆرەی واتا بە چەمك ناوزەد دەكرێت، ئەویش بۆ جیاكردنەوەی لە گوتراوەكان، هەروەها وا وەسف دەكرێ كە دانراوە بۆ جیاكردنەوەی لە چەمكە پراگماتیكییەكەی، كە لە تەوەری داهاتوو باسی دەكەین. مەبەست لە چەمكی دانراو ((هەموو ئەو گوتانەیە كە بە شێوازەكەی خۆی واتاكە دەگەیەنێت، بەڵام ناچێتە ژێر ئەو مەسەلە دەرەكییەی كە ئاماژەی بۆ دەكات))،[1] تاكو دەرەنجام لە ڕیزی گوتراوەكان هەژمار بكرێت. یەكێك لە نموونەكانی چەمكی دانراو ئەو شتانەن كە لە وتەكەوە هەڵدەهێنجرێن (31)، كە ئەویش ڕاست و دروستی گوتراوەكەی بە مەسەلە دەرەكییەكە سنووڕرێژ دەكات (واتە ئەو مانایەی كە لە واقیعە دەرەكییەكە ئاماژەی بۆ دەكات، ئەویش ئەوەیە كە پێغەمبەر (د.خ) هەژار و ئەمین بووە یان نە)، ئەم مانایەش لەگەڵ گوتەی (32) هاوواتایە، بەڵام ئەو زانینەی كە (بەڵام) ئاماژەی بۆ دەكات، هیچ پێوەندییەكی بە گوتراوی گوتەكەوە نییە، بەڵكو پێوەندی بە چەمكە دانراوەكەوە هەیە.

(1) Sadock (1991 : 366)

(31) محەممەد (د.خ) هەژاربوو، بەڵام ئەمین بوو.

(32) محەممەد (د.خ) هەژار و ئەمین بوو.

بەم شێوەیە (31) دەلالەت دەكاتە سەر مانایەك، كە ناچێتە ناو چوارچێوە دەرەكییەكەوە، بەڵام لە چەمكی چەند توخمێكی زمانەوانی گوتراو وەرگیراوە، كە بەشێك لە شێوازی ڕستەكە پێكدەهێنن، كە توخمی (بەڵام)ە، كە دەلالەت دەكاتە سەر (زانینی).

بەپێی قسەكانی (گرایس) هۆكاری دانەنانی ئەم مانایە بە گوتراوێك بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە هەر یەكێك (33) بەكاربهێنێت، مەرج نییە وتبێتی: ئەو كەسەی قسەی لەبارەیەوە دەكەی، كەسێكی ئینگلیزە و سیفەتی ئازایەتی تیادایە، هەرچەندە ئەگەر قسەكردنەكەشی ئەم مەبەستەش بگەیەنێت.

(33) كەسێكی ئینگلیزە، كەواتە ئازایە.[1]

لەوانەیە لە گرنگترین تایبەتمەندییەكانی چەمكی دانراو كە لە چەمكی پراگماتیكی جیای دەكاتەوە ئەوەیە كە لە ژێر تیشكی بنەماكانی پراگماتیكیدا شرۆڤە ناكرێ.[2] بەڵكو مانایەكەی ئاشكرایە بەبێ زانینی دەوروبەرەكەی، جا سەبارەت بەوەی چەمكە و گوتراو نییە، ئەوە لەبەر ئەوەیە كە ناچێتە ژێر مانای دەرەكی گوتەكە. هەروەك پێشوتر ئاماژەمان بۆ كرد، هەر كەسێك كە بە وردی لەو نموونانەی گرایس بكۆڵێتەوە، تێبینی ئەوە دەكات كە بەستراوەتەوە بە هەندێك ئامراز یان هەندێ پیتی واتایی، واتە بە واتای دانراوی ئامرازەكانەوە بەستراوەتەوە.

(1) Grice (1991: 307)

(2) The Concise Oxford Dictionary of Linguistics, Oxford University Press , 1997.

3 – 1 –1- 3 – 2: چەمکی پراگماتیکی

مەبەست لە چەمکی پراگماتیکی هەموو ئەو شتانەیە کە لە گوتەوە هەڵدەهێنجرێ، سەرباری ئەو مەسەلە دەرەکییانەی کە ئاماژەی بۆ دەکەن ـ ئەویش بە پشت بەستن بە بنەماکانی پراگماتیکی نەك بە گەڕانەوە بۆ واتا دانراوەکان یان بۆ دەرئەنجامە لۆجیکییەکان. چەمکی پراگماتیکی لەسەر ئەو گریمانەیە بەندە کە بەشدارییەکانی قسەکەران بە یەکەوە بەستراون و بە بنەماکانی هاریکاریشەوە سنووررێژکراون، کەوا پێویست دەکات هەریەك لە قسەکەر و گوێگرەکە هەوڵبدەن بۆ گەیشتن بە حاڵەتێکی پراگماتیکی سەرکەوتوو، جا بۆ بە ئەنجام گەیاندنی ئەم ئاستە، هەریەك لەوانە فەرمانی خۆی بەپێی ئەو بنەمایانە جێبەجێ دەکات. هەروەها فەیلەسوفی زمانەوانی (پۆڵ گرایس) بەم شێوەیەی خوارەوە ئەو بنەمایانە دەخاتەڕوو:

1–بنەمای چەندێتی:

أ. تەنها بەپێی پێویست قسە بکە (بەو ڕادەیەی کە جێبەجێ کردنی مەرامەکانت لە پرۆسەوی قسەکردنەوە بۆ دەستەبەر دەبێت).

ب. سنووری پێداویستییەکانت لە قسەکردندا مەبەزێنە.

2 – بنەمای چۆنیەتی:

أ. ئەو شتانە مەڵی کە پێت وایە درۆن.

ب. ئەو شتانە مەڵێ کە زۆر پێویستییان بە بەڵگە هەیە.

3–بنەمای شێواز:

أ. دوورکەوتنەوە لە گوزارشتی تەمومژاوی

ب. دوورکەوتنەوە لە تێکهەڵکێشی

ج. قسەت کورت بکەوە (زۆر وێژ مەبە).

سەرەتاییێک بۆ زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیک
و:نەریمان خۆشناو

د. با قسەکانت ڕێکوپێك بێت.

4. بنەمای بۆنە (پێوەندی):

با قسەکانت لەگەڵ دەوروبەری قسەکانتدا گونجاو بێت.[1]

جا گرنگی ئەم بنەمایانە لەوەوە دەردەکەوێت، کە گوێگرەکە وا گریمانە دەکات کە قسەکەرەکە دوای دەکەوێت، لەبەر ئەوە دەرەنجامەکەی لەسەر ئەم گریمانەیە دادەمەزرێت. هەر کاتێك قسەکەرەکە ئەم وتەیەی (34) درکاند، ئەوا گوێگرەکە ــ لەسەر بنەمای چەندێتی ـ کە لەیلا هەموو نانەکەی نەخواردووە. لەبەرئەوەی گەر مەبەستەکە ئەوەبێ کە لەیلا هەموو نانەکەی خواردووە، ئەوا قسەکەرەکە دەیگوت، چونکە ئەو بەپێی بنەمای چەندێتی پابەندە بەوەی کە بەپێی پێویست قسەبکات.

(34) لەیلا هەندێك لە نانەکەی خوارد.

(35) لەیلا هەموو نانەکەی نەخوارد.

بەم شێوەیە چەمکی پراگماتی (35) لە واتا دانراوەکانی ڕستەوە (34) هەڵناهێنجرێت، چونکە لەم ڕستەیەدا هیچ مانایەکی فەرهەنگی یان ڕێزمانی یان پێکهاتەیی یا شێوازی بەدی ناکرێت، کە توانای ئەوەی هەبێت بدرێتە پاڵی، جگە لەوەش دەرەنجامێکی لۆجیکیش لە (34) نییە، چونکە گرتنەوە یان گریمانەکردنی لە ناویدا نییە، بەڵکو دەرەنجامێکی وەرگیراوە لە بنەماکانی ئەو هاریکارییەوە، کە پرۆسەی پراگماتیکەکە سنووررێژ دەکات، بەشێوەیەکی دیاریکراو ئەمە پرسێکە پێویستی بە ڕەدوکەوتنی بنەمای چەندێتییەوە هەیە.

---

[1] Grice (1991 : 307 –309). See Also "Logic and Conversation" , in peter Cole and Jerry L. Morgan (eds), Syntax and Semantics 3 : Speech acts (New York: Academic Press , 1975), pp. 41 – 68.

هەروەك لێرەدا تێبینی دەكەین كە چەمكی دانراوی (هەروەها واتای دانراو) بە ڕوونی لەگەڵ چەمكی پراگماتیكی جیاوازی هەیە، ئەویش لەو ڕوانگەیەوە كە یەكەمیان ڕەمەكییە (واتە پەیوەندی نێوان ئاخافتنەكە و واتاكەی خودی نییە، هەروەها لۆجیكیش نییە، بەڵكو ڕەمەكییە و تەنیا دەكەوێتە ژێر باری بابەتە زمانەوانییەكان، كە زمانەوانان دەیناسن)، لە كاتێكدا كە هەڵهێنجانی دووەمی گوتەكە بەوە سەردەگرێت كە هەڵدەستێت بە ئەنجامدانی چەند پرۆسەیەكی عەقڵیی.[1]

سەرباری ئەو قسانەی پێشوو، سنوورەكانی نێوان چەمكی پراگماتیكی و واتای لۆجیكی و واتای دانراو بە ڕوونی و ئاشكرایی دەمێننەوە، هەروەها چۆمسكی نموونەیەكی هێنایەوە كە گریمانەكردن و چەمكی پراگماتیكی و واتای دانراو كۆدەكاتەوە، كە وتەی (36)ە، كە لێرەدا وا گریمانە دەكرێت قسەكەرەكە پێنج منداڵی هەیە، چەمكەكەش دەلالەتی ئەوەی هەیە كە سێ لە منداڵەكانی لە قوتابخانەی سەرەتاییدا نین، واتاكەشی بە ڕوونی دانراوە و دەلالەت دەكاتە سەر ئەوەی كە دوو لەو پێنج منداڵەی لە قۆناغی سەرەتاییدان.

(36) دوو منداڵ لەو پێنج منداڵە لە قوتابخانەی سەرەتایین[2].

(1) See Deirdre Wilson and Dan Sperber , "Inference and Implicature" in Steven Davis, Pragmatics: A Reader (New York: Oxford University press 1991) p. 378.

(2)N.,Chomsky,"Some Empirical Issues in the Theory of Transformational Grammar" In S. peters (ed.), Goals of Linguistic Theory. (Englewood Cliffs, N. J: Prentice – Hall , 1972), p. 112

3-1-1-3-2-1: چەمكی پراگماتیكی گشتی و چەمكی پراگماتیكی تایبەتی

جیاوازی سەرەكی لە نێوان چەمكی پراگماتیكی گشتی و چەمكی پراگماتیكی تایبەتی ئەوەیە كە یەكەم بەبێ دەوروبەر هەڵدەهێنجرێت، كەچی دووەمیان تەنها بەهۆی دەوروبەرەوە هەڵدەهێنجرێت. جا بە پێچەوانەی چەمكی پراگماتیكی تایبەتەوە كە نموونەكانی چەمكی پراگماتی پێشوو بۆ ئەویش هەر بە نموونە دادەنرێت، هەروەك (گرایس) دەڵێت: زۆر سەختە چەند نموونەیەك بدۆزینەوە كە ناكۆكی سەبارەت بە چەمكی پراگماتیكی گشتی تیادا نەبێت، ئەویش لەبەر ئەوەی لەگەڵ چەمكی دانراو تێكهەڵكێشە. جا لەو نموونانەی كە (گرایس) سەبارەت بە چەمكی پراگماتیكی گشتی باسی كردووە ئەوەیە، كە لە (37)دا هاتووە، هەر یەكێك ئەم ڕستەیە بەكاربهێنێت، وای لێی تێدەگات، ئەو ئافرەتەی كە بینرا، ئافرەتێكی بێگانەیە، واتە نە هاوسەریەتی و نە دایكییەتی و نە خوشكیەتی. بە هەمان شێوەش هەریەكێك گوێ لە (38) ڕابگرێت، یەكسەر وا دێتە مێشكی كە ماڵەكە ماڵی ئەو نییە. پێویستە باز نەدەینە سەر ئەوەی كە مەسەلەكە پێوەندی بە ڕێزمانە دانراوەكانەوە هەیە، وەك ئەوەی بڵێین: كە جیاكردنەوەی نێوان (نەناسراو و ناسراو) لەسەر بنەمای ئەوەیە كە یەكەمیان چەمكێكی گشتی لێ وەردەگیرێت و دووەمیش چەمكێكی تایبەتی لێوەردەگیرێت، كە لە بواری دەستنیشانكردنی مەرامەكە یەكلاكەرەوە دەبێت. ئەویش لەبەرئەوەی كۆمەڵێ نموونەی تری پێچەوانە لە ئارادا هەیە، هەروەك لە نموونەكەی پێشووی (گرایس)دا هەبوو لە گوتەی (39)دا كە دەلالەت دەكاتە سەر ئەوەی، كە ئەو پەنجانەی كە شكاندنی، پەنجەی خۆی بوو، لەوانەشە وا ڕوونتر بێت، كە وشەی (دانەیەك) لە باتی پەنجەیەك دابنێین.

(37) سەعید ئەم ئێوارەیە دیداری ئافرەتێك دەكات.

(38) سالم چووە ناو خانووەکەوە بینی کە لە بەرانبەر دەرگاکەی پێشەوەی خانووەکە کیسەڵێك هەیە.

(39) دوێنێ پەنجەیەکم شکاند[1].

لە کۆتاییدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ئەم جیاکردنەوەیە جێی تێڕامانی زمانەوانان و فەیلەسوفانی زمانە و تاکو ئێستاش یەکلا نەبۆتەوە، هەرچەندە زۆربەی زۆری توێژەران پەسندیان کردووە. لە ناسراوترین ئەو کەسانەی کە دژ بەم جیاکردنەوەن (سپێربیر) و (ویلسۆن)ن، کە ئاماژەیان بۆ ئەوە کرد جیاوازییەکەی گرایس لە نێوان ئەو شتانەی دەدرکێنرێت و ئەو شتانەی کە لێی دەگەن جیاوازییەکی ڕاست و دروست نییە[2]. لەو ڕەخنانەی کە سپێربیر و ویلسۆن ئاڕاستەی ئەم جیاوازییەیان کرد، ئەو حوکمانەبوو کە لەسەر لایەنەکانی ئەو واتایانە درا، سەبارەت بە دەستنیشانکردنی ئەو سەرچاوانەی کە (دەربڕینەکانی ئاماژە و جێناو و ئاوەڵکاری شوێنی و ئاوەڵکاری کاتی بۆی حەواڵە دەکەن)، هەروەها سەبارەت بە (هەڵگەڕانەوە دەوروبەر) لەو بڕوایەدا بوون کە هەروەك چەمك وایە و دەیان وت کە هەندێك لەو شتانەی کە (گرایس) بە چەمکی دادەنێت، لە ڕاستیدا لە توێی واتای شاراوەدایە، بە (گوتراوی ناڕاستەوخۆ) ناوزەدیان کرد، کە هەر پەیوەستیان کرد بەو مانایانەوە کە لە شێوازی لۆجیکی ناو پێکهاتەی گوتنەوە

[1] See Grice (1991 : 314).

[2] "On Grice's theory of conversation". In: P. , D. Wilson. and D. Sperber Werth (Ed.): Conversation and Discourse (London: Croon Helm , 1981), See also D. Sperber & D. Wilson : " Mutual knowledge and relevance in theories of comprehension." In : N. V. Smith (Ed). Mutual Knowledge. (London: Academic press, 1982), 61 – 85.

دروست دەبێت[1]. ئەو دوو زانایە پێیان وابوو کە لە جیاتی جیاکردنەوە لە نێوان گوتراوی ئاشکرا و چەمکی گرتنەوە، هەروەك گرایس کردی، وا باشترە یەکەمجار جیاوازییەك لە نێوان ئەو پرسە بکرێت کە قسەکەر گوزارشتی ڕوون و گوزارشتی شاراوە و هەڵهێنجانە جۆراوجۆرەکانی کە لێوەی وەردەگیرێت، کۆدەکاتەوە[2]. ئەم مەسەلەیەش لە لای هەوادارانی تیۆری (بۆنە- پێوەندی) بەوە گوزەری کرد، کە جیاوازییەك بکرێت لە نێوان دەربڕینی ناڕاستەوخۆ و چەمك[3].

وا دەردەکەوێ کە ئەم جیاوازییە لە ڕێبازەکەی (ئیبن حاجب) نزیکترە، کە واتای چەمکی تەسك کردەوە و، گوتراوی شاراوەشی بە وردی و ئاشکرایی لێ دەرهێنا، جا چەمکەکە تیایدا لە واتاکانی دی جیادەکرێتەوە، هەروەك لەو توێژینەوەیەی داهاتوودا تیشکی دەخەینە سەری.

3 – 2 – جۆرەکانی واتا لە لای زانایانی ئوسوڵ فقه

لەوانەیە زانایانی ئوسوڵ فقهی ئیسلامی یەکەم کەس بووبێتن کە گرنگییان بە پۆلێنکردنی واتا دابێت و، لق و پۆپیان بۆ کردبێت و، جۆرەکانیان لە یەك جیاکردبێتەوە، لەبەر ئەوە زۆر پێویستە کە دیارترینی ئەو هەوڵانە بخەینەگەڕ کە واتایان بۆ چەند جۆرێك پۆلێن کردووە، بۆ ئەوەی ببێتە نموونەیەك، تێڕوانینی ئوسوڵییەکان لە ڕووی دابەشکردنی واتاوە بخاتەڕوو، کە هەوڵەکانی (ئیبن حاجب)ە.

[1] Sperber, D. and Wilson, D, Relevance: Communcation and cognition. (Oxford: Blackwell . , 1986), p. 182.

[2] Dan Sperber and Deidre Wilson, "Irony and the use – mention distinction". In peter Cole (ed), Radical Pragmatics, pp. 295 – 318 . (New York: Academic Press, 1981). P. 159.

[3] Diane, Blakemore, Understanding Utterances: An Introduction to Pragmatics (Oxford: Blackwell Publishers, 1992), p. 57f.

3 – 2 – 1 : جۆرەکانی واتا لە لای (ئیبن حاجب)

وێنەی (3)

پۆلێنکردنی واتا لای (ئیبن حاجب)

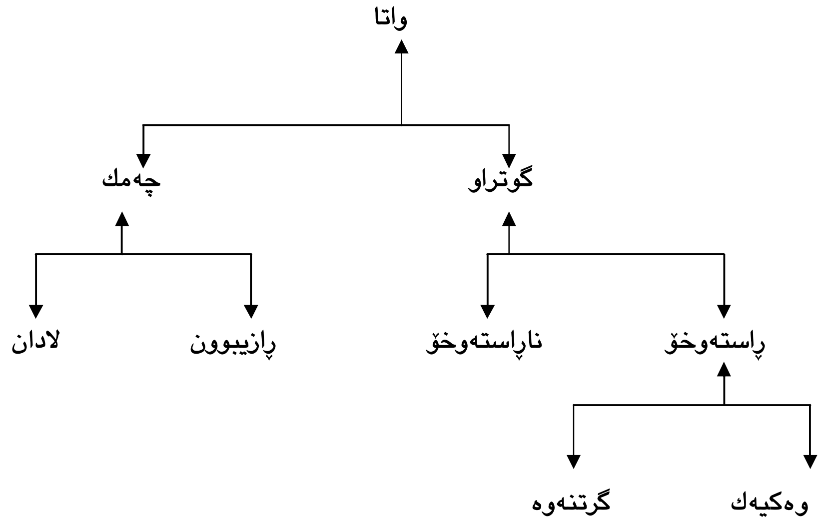

(ئیبن حاجب) پێی وابوو کە هەموو واتاکان دەچنە چوارچێوەی گوتراوی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، تەنها چەمکی (ڕازی بوون) و (لادان) نەبێت، کە هەردووك دەچنە چوارچێوەی چەمکەوە. مەبەست لە گوتراوی ڕاستەوخۆ واتای دانراوە، کە هەردوو واتاکانی (وەکیەك) و (گرتنەوە) دەگرێتەوە، بەڵام گوتراوی ناڕاستەوخۆ تەنها جۆرێك لە جۆرەکانی واتای پابەندبوون دەگرێتەوە، ئەو جۆرەیە کە لەگەڵ گوتراوەکەدا نەڕێك دەکەوێ و نەدژاودژ دەکەوێتەوە ، جا ئەگەر دەلالەت

بکاتە سەر یەکێك لەو دوو مانایە، ئەوا وەك چەمکی لێ دێت و بە گوتراو هەژمار ناکرێت، لێرەوە دەتوانین بڵێین کە هەندێك پێداویستی دەچنە چوارچێوەی چەمکەوە، کە ئەویش لەگەڵیدا دژ بە گوتراو بێت و هەندێکیشیان دەچنە ژێر گوتراوی ناڕاستەوخۆوە، کە ئەویش ئەوانەن کە ئەم مەرجەیان لەسەر جێبەجێ نابێت. بیروڕاکانی (ئیبن حاجب) سەبارەت بە (ڕازیبوون) و (لادان) دژ بە بۆچوونە ناسراوەکانی زانایانی (ئوسوڵ فقه)ن. ئەم خاڵەش پێویستە لەسەری ڕابوەستین، چونکە ئەم خاڵەیە کە بۆچوونەکانی (ئیبن حاجب) لە بۆچوونەکانی (پۆل گرایس) و زمانەوانەکانی دی جیادەکاتەوە، لەبەرئەوەی (ئیبن حاجب) پێوەرێکی ورد سەبارەت بە جیاکردنەوەی گوتراو و چەمك پێشکەش دەکات، کەوا پێدەچێت لە (ئیمام حەرەمەین جوینی) (ت 478 هـ، 1085م)[1] وەرگیرابن.

3 – 2 – 1 – 1 : گوتراو

گوتراو هەروەك پێشووتر باسمان کرد، دوو جۆرە: گوتراوی ڕاستەوخۆ و گوتراوی ناڕاستەوخۆ.

3 – 2 – 1 – 1 – 1 : گوتراوی ڕاستەوخۆ

ئیبن حاجب دەڵێت: ((واتای گوتراو، واتای ئەوەیە هەر ئاخافتنێك دەلالەت بکاتە سەری لە جێگەی گوتراوەکاندا، چەمکیش بە پێچەوانەیەتی، واتە لە جێگەی گوتراوەکەدا نییە))[2]. واتە کاتێك کە مەسەلەکە بە فەرمانی ناوبراوەوە پەیوەست

[1] امام الحرمين ابو المعالي الجويني، البرهان في اصول الفقه، تحقيق عبدالعظيم الديب (قطر : 1299 هـ) 1 : 448 – 453.

[2] ابن الحاجب، مختصر المنتهى الاصولي، ط2، (بيروت : دار الكتب العلمية، 1983)، 2 : 171.

بێت، هەروەك لە (مەڕی لەوەڕگا)دا لە (40)دا باس کرا، کەوا لە گوتراوەکەی تێدەگەین کە زەکات لەسەر ئەو مەڕ و ماڵاتانەئەرکە، ئەوا لەو حاڵەتەدا واتاکەش واتای گوتراوە، چونکە پێوەندی بە شتێکی ناوبراوەوە هەیە.

(40) مەڕی لەوەڕگا زەکاتی لەسەرە.

بەڵام ئەگەر باسی شتێك بکەین، کە ناوی نەبرابێت، بەڵام لە قسەی قسەکەرەوە وەرگیرابێت، هەروەك لە (41 ب)، یا پێچەوانەی ناوبراوەکە بێت، هەروەك لە (42 ب)دا دیارە، ئەوا مەسەلەکە لەو کاتەدا بە واتای چەمکەوە بەستراوەتەوە، ئەو چەمکەی کە بۆ چەمکی (ڕازیبوون) هەروەك لە (41)دا دیارە، و چەمکی (لادان) هەروەك لە (42)دا دیارە دابەش دەکرێت.

(41) أ. ((پێیان مەڵێ ئۆف))[1].

ب. لێیان مەدە.

(42) أ. مەڕوماڵاتی لەوەڕگا زەکاتی لەسەرە.

ب. مەڕوماڵاتی دابەستە (بە عەلەف بەخێوکراو) زەکاتی لەسەر نییە.

3-2-1-1-1-1 : واتای وەکیەك

هەروەك باسمان کرد واتای گوتراو لە لای (ئیبن حاجب) هەردوو واتای (وەکیەك) و (گرتنەوە) دەگرێتەوە، مەبەستیش لە وەکیەك ئەوەیە کە ئاخافتنەکە لە ڕووی دانراوەوە دەلالەت بکاتە سەر تەواوبوونی ناولێنراوەکە، وەکو ئەوەی کە وشەی (پیاو) دەلالەت بکاتە سەر پیاوی باڵغ و نێر (مرۆڤ + باڵغ + نێر)، جا زانایانی کەلتور لەسەر ئەوە کۆکن، کە ئەم واتایە دانراوە، هەروەها لەسەر ئەوەش

[1] سورة الاسراء، 17 : 23.

بە هەمان شێوە کۆکن کە (دانراو) هەر بۆ خۆی بووە، ئەمەش بە شێوەیەکی ئاسایی لە کاتی دەربڕیندا مەبەستە، چونکە ئەگەر واتای ڕستە یان وشەکە درکێندرا، بەبێ خستنەسەری کۆتێك لەسەر گوزارشتەکە، ئەوا مەبەست واتای وەکیەکە، ئەم جۆرە واتایەش پێوەندی بەو مەسەلە دەرەکییەوە هەیە، کە بواری ئەوەمان بۆ دەڕەخسێنێت کە حوکم لەسەر ڕستەی هەواڵگەیاندن بدەین کەوا درۆیە یان ڕاستە، بۆ نموونە گەر بوترێت (خالید دەرچوو)، ئەوا ڕستەکە ڕاست نابێت، مەگەر خالید لە جیهانی دەرەوەدا بە ڕاستی دەرچووبێت.

3-2-1-1-1-2: گرتنەوە

مەبەست لە گرتنەوە ئەوەیە کە هەر وشەیەك دەلالەت بکاتە سەر بەشێك لە ماناکەی، واتە وشەی (پیاو) دەلالەت دەکاتە سەر یەکێك لە مرۆڤەکان یان باڵغ یان نێر، کە ئەمەش واتایەکی لۆجیکی گرنگە، لەوانەیە زۆر کەس تەنانەت هەندێك لە پسپۆڕانی بواری زمانیش زۆر هەست بە گرنگی نەکەن. گرنگییەکەی لەوەدا دەردەکەوێت کە ناتوانین هەست بەوە بکەین کە قسەکەرێك توانای هەیە زمانت بزانێت، بەبێ ئەوەی زمانەکە تێ بگات و خەڵکی پێ تێ بگەیەنێت، بەڵام لەوانەشە قسەکەرەکە زاراوە و تیۆرەکانی زمانەکە هەست پێ نەکات، بەڵگەشمان لەسەر ئەمە ئەوەیە کە هەموو قسەکەرانی زمانەکە هەست بەم جۆرە واتایە دەکەن، واتە وا چاوەڕوان ناکرێت لە کەسێکی عاقڵەوە کە بوونی مرۆڤێك لە خانوویەکدا ڕەت بکاتەوە، ئەویش لە حاڵەتێکدا گەر (پیاوێکی) تیادا بێت. جا لەو یاسا سەرەکییانەی کە قسەکەرانی زمان جێبەجێی دەکەن و لە هەمان کاتیشدا دەکەونە ژێر واتای گرتنەوەوە:

أ. چەسپاندنی تایبەت وا پێویست دەکات گشتییەکەش بچەسپێنرێت، چونکە بەکارهێنانی (43) وا پێویست دەکات، کە (44) بەکاربهێنرێت.

(43) پیاوێك هات.

(44) مرۆڤێك هات.

ب. چەسپاندنی گشتی وا پێویست ناکات کە تایبەتەکە بچەسپێنرێ و نە ڕەتیش بکرێتەوە، بەکارهێنانی (44) وا پێویست ناکات کە (43) بچەسپێنرێت، چونکە مرۆڤ لەوانەیە ئافرەت یان کوڕێك یان کچێك بێت، هەروەها وا پێویست ناکات کە ڕەت بکرێتەوە، چونکە لەوانەیە ئەو کەسەی کە دێت پیاوێك بێت.

ج. ڕەتکردنەوەی تایبەت، وا پێویست ناکات کە گشتییەکەش نەڕەت بکرێتە وە نەبشچەسپێنرێت، چونکە بەکارهێنانی (45) وا پێویست ناکات کە (46) و (47) هەبن.

(45) هیچ پیاوێك لە خانووەکەدا نییە.

(46) هیچ مرۆڤێك لە خانووەکەدا نییە.

(47) لە ناو خانووەکەدا مرۆڤێك هەیە.

د. ڕەتکردنەوەی گشتی وا پێویست دەکات کە تایبەتەکەش ڕەتبکرێتەوە، چونکە بەکارهێنانی (46) وا پێویست دەکات کە (45) بوونی هەبێت.

هەروەها زانایانی ئوسوڵ لە بواری دانانی واتای گرتنەوە لە دووتوێی واتای دانراودا ناکۆکن، هەندێکیان پێیان وایە کە (دانراوی گوتراون) و، هەندێکیشیان پێیان وایە کە (دانراوی عەقڵین)، ئەوانەی کە ڕای یەکەمیان لا پەسندە (سەیفەدین ئامەدی) و (ئیبن حاجب) بوون و، خاوەن ڕای دووەمیش (غەزالی) و (ڕازی)ن.

3–2–1–1–2: گوتراوی ناڕاسەوخۆ

ئیبن حاجب گوتراوی بۆ ڕاستەوخۆ (ئەو شتەیە ئاخافتنەکەی بۆ دانراوە) و ناڕاستەوخۆش (ئەو ئاخافتنەیە وای بۆ دەخوازێت) دابەش کردووە)،[1] هەروەها ئەمانە خرانە ناو دووەمەوە:

أ. واتای ویستن

ب. واتای ئاگادارکردنەوە و ئاماژەکردن

ج. واتای ئاماژەیی

جا لە پێناسەکردنی گوتراوی ناڕاستەوخۆ وا تێدەگەین کە هەموو دەرەنجامێك دەگرێتەوە کە لە (واتای پابەندبوون)ی وشەکەوە وەردەگیرێن، تەنها هەردوو چەمکی ڕازیبوون و لادان نەبێت، کە هەردووکیان باس لە حوکمی شتێك دەکەن کە ناویان نەهێنراوە.

ئەو خاڵەی کە پێویستە گرنگی پێ بدەین لە پۆلێنکردنەکەی (ئیبن حاجب) هۆکاری نەخستنە دووتوێی واتاکانی (أ.) و (ب.) و (ج.)ن، کە پێش وەخت بە واتای چەمك باسمان کردن، جا بۆ ئەوەی ئەم مەسەلەیە ڕوون بکەینەوە، پێویستە بڕوانینە مەرامەکەی ئەویش لە هەر یەکێك لەو واتایانە.

(1) ابن الحاجب، 2 : 171

وێنەی (4)

گوتراوی ناڕاستەوخۆ

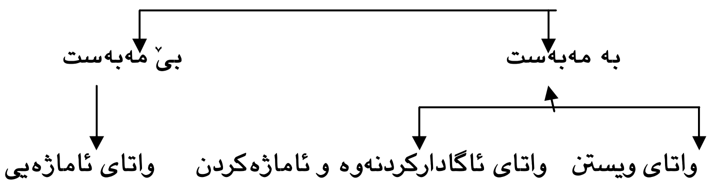

3-2-1-1-2-1: ویستن

مەبەست لە ویستن گوتراوی ناڕاستەوخۆیە، ئەوەی کە لە خەملاندنیدا پشت بە ڕاستگۆیی قسەکەرەکە یان تەندروستی عەقلّی و شەرعی قسەکەرەکەی دەبەستێت، بۆ نموونە لە (48)دا دەردەکەوێت کە هەلّنەسەنگاندنی قسەیەکی لابراو لە هەموو قسەکە، بە درۆخستنەوەی قسەکەرەکەی لێ دەکەوێتەوە، ئەمەش مەسەلەیەکە لەگەلّ بنەمای ڕاستگۆییدا یەك ناگرێتەوە، کە پرەنسیپێکە لە پرەنسیپەکانی گفتوگۆکردن و، ناشکرێ هیچ گفتوگۆیەکی سەرکەوتوو بەبێ گریمانەکردنی ئەو پرەنسیپە ئەنجام بدرێت.

(48) ((لەسەر ئوممەتی من هەلّە و لە بیرکردن هەلّگیراوە))[1]

[1] لەو ڕاویانەی کە ئەم فەرموودەیەیان گێڕاوەتەوە، (ئیبن ماجە) و (ئەلبەیهەقی)بوون لە (سنن ابن ماجە)دا و لە پەرتووکی (الطلاق) بەشی (طلاق المكره والناسي)، بە شێوەی (خودا هەلّە و لەبیرچوون و بە زۆرەملێی لەسەر ئوممەتەکەم لابردووە)دا هاتووە، هەروەها (ئەلبەیهەقی) لە بەشی (ما جاء في طلاق المكره) بەم شێوەیە هاتووە (ان الله تجاوز لي عن أمتي ...) (فەرموودەی ژمارە 15472)، لە ڕیوایەتێکی تریشدا بەم شێوازە هاتووە (وضع الله عن أمتى ...) (فەرموودەی ژمارە 15474) بڕوانە: أبو عبدالله محمد بن يزيد الربعي بن ماجه، السنن، (جمعية المكنز الاسلامي: 2000م) ص 287.

جا ئەو شتەی کە هەلّسەنگێنراوە، ئەو شتەیە کە پێویستی پێ هەیە، وەك (ڕوخسەت) یان (گوناهە)، بەشێوەیەك کە خەملاندنی ماناکە وای لێ دێت (لەسەر ئوممەتی من هەلّە و لەبیرکردن هەلّگیراوە)، یان بۆ ئەوەی قسەکە ڕاست و دروست دەرچێت.

بەلاّم لە (49)دا تەندروستی عەقلّی وا پێویست دەکات کە هەلّسەنگاندنی وشەی (خەلّك) پێش وشەی (گوند) بکەوێت، بۆ ئەوەی وشەکە ڕاست و دروست دەرچێت.

(49) ((لە خەلّکی گوندەکە بپرسن))[1].

بە هەمان شێوەش ئازادکردن لە (50) وا دەخوازێت، کە پێش وەخت قسەکەرەکە ئەو کەسەی ئازادی دەکات، کۆیلەی خۆی بووبێت.

(50) وەللا دەبێ ئەو کۆیلەیە ئازاد بکەم.

هەندێك لە ئوسولّییەکان بەتایبەتی (شەهابەددین قرافی) (684 ك ــ 1285ز) هەردوو نموونەکەی یەکەم واتە (48) و (49) و نموونەکەی کۆتایی(50) جیادەکەنەوە، (48) و (49) بە داپۆشراوی و (50)ش بە ویستن دادەنێن و، جیاوازیش لە نێوان (ویستن) و (داپۆشین) دەکەن، بەپێی بۆچوونەکانی (قرافی) لە کاتی نەبوونی هەلّسەنگاندن لە (داپۆشین)دا، ئەوا وشەکە دەبێتە خوازە، بەلاّم نەبوونی هەلّسەنگاندن لە (ویستن)، ئەوا وشەکە نە بە ڕاستەقینە و نە بە خوازە دروست و ڕاست دەرناچێت.

أبوبكر أحمد بن الحسين البيهقي، السنن الكبرى، (بيروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1996)، 11 : 262 – 3.

[1] سورة يوسف : 12 : 82.

بەم شێوەیە ویستن لە لای قـراف كۆت و قەیـدێك خراوەتـە سـەری، بـۆ ئـەوەی تەنها ((واتای دەربڕینەكە ئەوانە بگرێتەوە كە مەرجن لە گوتراوەكانـدا، جـا ئـیتر بـە داپۆشین بێت یاخود نە، هەروەها پێویستیش ناكات دەربڕینەكە خوازە بێـت)).[1] وا پێدەچێ كە جیاوازی كردن لە نێوان ویـستن و داپۆشـین بـەو شـێوەیەی كـە (قـراف) خستویەتیەڕوو زۆر پێویستە، لەسـەر ئـەم بنەمایـە دەتـوانین بڵـێین: ویـستن لـە نـاو چەمكی گریمانەدایە هەروەك ڕۆژئاواییەكان پێناسـەیان بـۆ كـردووە و، پێوەنـدی بـە واتای چەمكەوە نییە، بەڵگەشمان لەسەر ڕاستی و دروستی ئەم بۆچـوونەش ئەوەیـە كە ڕەتكردنەوەی ئەو ڕسـتەیەی كـە (ویـستن)ی تیادایـە (بـەپێی بۆچـوونەكە قـراف) ڕەتكردنەوەی ویستنەكە ناخوازێ، ئەمەش ئاماژەیەكی جیاكەرەوەی گریمانەكردنە، چونكە ڕەتكردنەوەكەی (51) **هەروەك لە (52)دا بەرجەستە بووە، ڕەتكردنەوەی (53) ناخوازێت.**

(51) وەڵڵا ئەم كۆیلەیە ئازاد دەكەم.

(52) وەڵڵا ئەم كۆیلەیە ئازادا ناكەم.

(53) كۆیلەكە موڵكی منە.

3 – 2 – 1 – 1 – 2 – 2 : ئاگاداركردنەوە و ئاماژەكردن

واتــای ئاگاداركردنــەوە و ئامــاژەكردن جۆرێكــە لــە جۆرەكــانی واتــای پابەنـدبوون، كـە بـۆ قـسەكەر جێـی مەبەسـتە، لـە هـەمان كاتیـشدا بـەم حوكمـەوە پەیوەستە ((ئەگەر خۆی نـەبێت و یـان هاوشـێوەكەی نـەبێت، كـە بـۆ ڕوونكردنـەوە

[1] شهاب الدين القرافي، نفائس الاصول في شرح المحصول، تحقيق عادل أحمد عبدالموجود و علي محمد معوض، ط2 (الرياض : مكتبة نزار مصطفى الباز، 1997)، 2 : 647

بشێت، ئەو بـە دوور دەگیرێـت))[1]، واتـە لەسـەر بونیـادێكی شـاراوە و ناڕاسـتەوخۆ دەوەستێت، ئەویش لە نێوان حوكم و سیفەت، بە جۆرێكی ئـەوتۆ، كـە ئامـاژە بـەوە دەكات كە سیفەت هۆكارێكی حوكمدانە. جـا لـە جیـاتی ئـەوەی كـە شەرعـساز بڵـێ هۆكـاری حوكمەكـە ئەمـە و ئەوەیـە، یـان یـەكێك لـەو پیتانـە بـەكارهێنێت كـە بـۆ ڕوونكردنەوە بەكاردێت، هەروەك لەم ئایەتـەدا هەیـە ﴿ومـا خلقـت الجـن والانـس الا ليعبدون — هەردوو جندۆكە و مرۆڤم تەنها بۆ پەرستن دروست كـردووە﴾[2]،(لێـرەدا (لا)ی ڕوونكردنەوە بەكارهاتووە، بۆ ڕاگەیاندنی ئەوەیە كە پێویستی مرۆڤەكان تەنیا بۆ پەرستنی خوای گەورەیە)، ئەوكاتـە پێكهاتەیـەكی زمانـەوانی پەیـدا دەكـات، كـە پێت دەڵێت پێوەندییەكی هۆكار ئامێزە لە نێوان حوكم و سیفەتدا هەیە، لەوەوە ئەو شتەی كە لە دەرەنجامی گفتوگۆی نێـوان ئەعرابییەكـە و پێغەمبـەرەوە (د.خ) تێـی دەگەین ئەوەبوو، ئەعرابییەكە ئەو قسەیەی كرد (54 أ.)، ئەوەبوو پێغەمبـەر (د.خ) فەرمانیدا پێی كە كۆیلەیەك ئازاد بكات، ئەمەش بووە بەڵگەیـەك لەسـەر ئـەوەی كـە جووتبوون لەگەڵ ژندا هۆكاری ئازادكردنی كۆیلەكەیە. لێرەدا حوكمەكـە ئازادكردنـە، سـیفەتەكەش جووتبوونەكەیـە، هەردووكیـشیان بـەو شـێوەیە هـاتوون كـە وای لـێ تێبگـەین كـە هۆكـاری ئازادكردنەكـە جووتبوونەكەیـە ((چـونكە كـە ئەعرابییەكـە ڕووداوەكەی بۆ پێغەمبەر گێڕایەوە، بـۆ ئـەوە بـوو كـە حوكمەكـەی بزانێـت، پاشـان ناوهێنانی حوكمەكە، وەك وەڵامێك وابوو بۆ زانینی مەبەستەكە))[3].

(54) (ا)((لەگەڵ ژنەكەی خۆمدا لە ڕۆژی مانگی ڕەمەزاندا جووتبووم)).

[1] ابن الحاجب : 2 : 234
[2] سورة الذاريات، 51 : 56.
[3] عضد الملة والدين، شرح مختصر المنتهى الاصولي لابن الحاجب، ط 2، (بيروت : دار الكتب العلمية، 1983)، 2 : 234 – 235

(ب) ((کۆیلەیەك ئازادبکە)).

ئەوەی لێرەدا ڕوونە کە ئەوەی بنچینەی گفتوگۆکردنەکە پشتی پێبەستووە، هەڵهێنجانی گونجاوە بۆ واتای ئاگادارکردنەوە و ئاماژەکردن، واتە گونجانی ئاخاوتنەکە بۆبەکارهێنان.

3 – 2 – 1 – 1 – 2 – 3 : ئاماژە

ئیبن حاجب پێی وایە کە واتای ئاماژە جۆرێکە لە واتای پابەندبوون، بەڵام بۆ قسەکەرەکە خاوەن مەرام نییە، ئەمەش وای لێدەکات کە لە چوارچێوەی چەمك بچێتە دەرەوە، ئەویش لەلای (گرایس) کە پێی وایە کە هەموو چەمکەکان لای قسەکەران خاوەن مەبەستن[1]. نموونەکانی ئەو جۆرە واتایانەش ئەوەیە کە لە کۆکردنەوەی مانای ئەم دوو ئایەتەی خوای گەورەوە دەستەبەر دەبێت:

(55) ((سکبوون و لە شیرکردنەوەی سی مانگە))[2].

هەروەها خوای گەورە دەفەرموێت:

(56)((وفصاله في عامين))[3] . (ماوەی شیرەخۆری منداڵ دوو ساڵە)

ئەمەش دەبێتە ئەو ئەنجامەی کە:

(57) کەمترین ماوەی سکبوون شەش مانگە.

لە واتاکانی دی ئاماژە لەم ئایەتەدا هاتووە:

(58) ((شەوی ڕۆژووگرتن (ڕەمەزان) حەلاڵە کە بچنە لای ئافرەتەکانتان))[4].

---

(1) Levinson (1983: . 116).

(2) سورة الاحقاف، 46 : 15

(3) سورة لقمان، 31 : 14.

(4) سورة البقرة، 2 : 187

ئەوەی کە لەم ئایەتەوە تێی دەگەین، ئەمەیە:

(59) جائیزە لای بەیانی ڕەمەزان گیانت پیس بووبێت.

3 – 2 – 1 – 2 : چەمك

پێش وەخت باسمان کرد، کە چەمك ئەو شتەیە کە بەرانبەر گوتراوە و، بۆ دوو بەش پۆلێن دەکرێت: چەمکی ڕازیبوون و چەمکی لادان.

3 – 2 – 1 – 2 -1 : چەمکی ڕازیبوون

مەبەستی ئیبن حاجب لە چەمکی ڕازیبوون ئەمەیە ((کە ئەو شتەی ناوت نەهێناوە، لەگەڵ حوکمەکە پەسندە))[1] بۆ گوتراوەکە، بۆ نموونە (نەرێ) کردن لە وتنی (ئۆف) لە (60)، ئەوا مانای (61) دەخوازێت. چونکە عەقڵ دەلالەت دەکاتە سەر ئەوەی کە لێدان لە وتنی (ئۆف) توندترە.

(60) ((بە هەردووکیان (دایك و باوك) مەڵێ ئۆف))[2].

(61) لێیان مەدە.

چەمکی ڕازیبوون دوو جۆر دەگرێتەوە:

(أ.) هۆشداریدان بە خوارەوە بۆ سەرەوە، هەروەك لە نموونەی پێشوو باسمان کرد، هەروەها لە ئایەتی (62)دا هەیە، کە ئاماژە بۆ (63) دەکات، چونکە هەر یەکێك زەررەیەك کاری کردبێت، لە ڕۆژی قیامەتدا دێتەڕێی، کەواتە هەر یەکێك کارێکی زیاتر لە زەررەیەك بکات، ئەوا بێگومان هەر دەیبینێت.

(62) ((هەر یەکێك زەررەیەك خێربکات دێتەڕێی))[3].

---

(1) ابن الحاجب، 2 : 172.

(2) سورة الاسراء، 17 : 23

(3) سورة الزلزلة، 99 : 7.

(63) کەواتە هەر یەکێك لەو ڕێژەیە زیاتر خێربکات بێگومان هەر دەیبینێت.

(ب.) هۆشداریدان بە سەرووتر لە سەر خوارتر، هەروەك لە (64)دا هەیە، کە خوازیاری (65)ە.

(64) ((لە خاوەن پەرتووکەکانی سروشتدا هەن، گەر ئەمانەتێکی زۆری لەلا دابنێیت بۆت دەگەڕێنێتەوە))[1].

(65) هەروەها لە خاوەن پەرتووکە یەزدانییەکاندا هەن، گەر ئەمانەتێکی کەمتر لەلای دابنێی، ئەوا بۆت دەگەڕێنێتەوە.

زۆر ڕوون و ئاشکرایە لە چەمکی (ڕازیبوون)دا کە پێوانەی بەڵگەهێنانەوە سەر بۆ کارێکی کارا لە ڕووی هەڵهێنجاوە دەکێشیٚ، ئەمەش ڕای (ویلسۆن) و (سپێربەر) (کە لە پێشوودا باس کران)، ئەویش لە ڕووی گرنگی (بەڵگەهێنانەوە) لە هەڵهێنجانی چەمکە پراگماتیکەکان.

3–2–1–2–2–2: چەمکی لادان

ئیبن حاجب چەمکی (لادان)ی بەم شێوەیە پێناسە کردووە ((دەبیٚ شتە ناونەبراوەکە لادان بێت))[2]، واتە ((پێچەوانەی ناوبراوەکە بێت لە ڕووی حوکمەوە چ بە چەسپاندن و چ بە ڕەتکردنەوە))[3]ن جا گەر زەکات لە مەڕی لەوەڕدا واجب بێت بە حوکمی گوتراوەکەی (66 أ.)، ئەوا بڕیارەکە لە مەڕی ئالیف کراودا بە حوکمی (66 ب.) واجب نەبێت، کە ئەم مانایەش لە (66 أ.)ەوە وەرگیراوە.

(66) أ. مەڕی لەوەڕگا زەکاتی هەیە.

---
(1) سورة ال عمران، 3 : 75.

(2) ابن الحاجب، 2 : 173.

(3) عضد الملة والدين، 2 : 173.

ب. مەڕی ئالیف کراو زەکاتی نییە.

بەم شێوەیە ناونەهێنراو (کە مەڕی ئالیف کراوە لە نموونەکەی پێشوودا)، پێویستە بە پێچەوانەی ناوبراوەکەوە بێت، کە (مەڕی لەوەڕە لە نموونەکەی پێشوودا).

چەمکی لادان چەند جۆرێك دەگرێتەوە، کە بە کورتی لێرەدا هەندێکیان باس دەکەین:

1. چەمکی وەسفکردن، کە پێشتر لە (66)دا نموونەمان بۆ هێنایەوە.
2. چەمکی مەرج، وەك بۆ نموونە لەم ئایەتەدا هەیە:

(67) ((گەر دووگیان بوون، ئەوا خەرجیان بکێشن تاکو منداڵیان دەبێت))[1].

لێرەدا خەرجی کێشان مەرجدار کراوە بەوەی کە ئەو ئافرەتانە دووگیانن، کە ئەمەش بە گوێرەی چەمکی لادان وا دەگەیەنێت کە ئەوانەی دووگیان نین، خەرجییەکە نایانگرێتەوە.

3. چەمکی دەرەنجام، کە لەم ئایەتەدا هەیە:

(68) ((ئیتر پاش تەڵاقدان، نابێتە حەڵاڵی ئەو، مەگەر شوویەکی دی بکاتەوە))[2].

لێرەدا ئەوە تێدەگەین کە ئەو ئافرەتەی کە سیٚ بە سیٚ تەڵاقدراوە، لە کاتێکدا بۆ مێردەکەی یەکەمی حەڵاڵە، گەر شوویەکی دی بکاتەوە، لە نموونەکەی پێشووشدا (67) تێدەگەین کە منداڵبوون دەرەنجامی سکبوونە، بۆیە پاشان واتە پاش منداڵبوون، ئیتر خەرجیان نادرێتیٚ.

4. چەمکی ژمارە، کە لەم ئایەتەدا هەیە:

(69) ((هەشتا داریان لێبدەن))[1].

---
(1) سورة الطلاق، 65 : 6.

(2) سورة البقرة، 2 : 230.

لەم ئایەتەدا ئەوە تێدەگەین کە دار لێدان نابێت لە (هەشتا) زیاتر بێت.

5. چەمکی (هەڵاوێژتن ـ جیاکەرەوە) وەکو:

(70) (لااله الا الله) هیچ خودایەك نییە جگە لە خودا نەبێت.

گوتراوەکەی ڕەتکردنەوەی خودابییە بۆ غەیری خودا، چەمکەکەشی ئەوەیە کە خودا خودایە.

جا توێژینەوەی ئەو شتانەی کە لە لای ئوسولێیەکان بە چەمکی لادان ناسرابوو، جیاوازبوو لەگەڵ توێژینەوەی ئەو زمانەوانە ڕۆژئاواییانەی کە لە زۆربەی زۆری جۆرەکانیان کۆڵییەوە، ئەویش لەژێر ناوبراوی (چەمکی پلەدار)، وا پێدەچێت کە ئەم ناونیشانەی ئوسولێیەکان لەوەوە هاتووە کە حوکمەکەی پێچەوانەی حوکمی گوتراوەکە یان ناوبراوەکەیە، کەچی ناوهێنانی ڕۆژئاواییەکان سەبارەت بەوەی کە چەمك بەشێکە لە چەمکە گریمانەیەکە کە گشتگیرترە و باس لەوە دەکات کە گوتراوەکە بەشێك لەوە، هەروەها قسەکەرەکە بەشەکەی دی ناونەبردووە، هەروەك بڵێی کە بەم شێوەیە پلە بە پلە لە حوکمی گشتەوە دابەزیوەتە سەر حوکمی تایبەت، بۆ ئەوەی ئاماژە بە واتایەك بکات کە پێوەندی بە ناونەبراوەوە هەیە، بەم شێوەیە ئوسولێیەکان گرنگییان بە (لادان) داوە، ئەویش لە نێوان گوتراو و ناونەبراو، هەروەها ڕۆژئاواییەکانیش گرنگییان بە پلەداری داوە لە گواستنەوە لە گشتەوە بۆ تایبەت.

---

(1) سورة النور، 24 : 4.

بەشی چوارەم
گرفتەکانی واتا

4. گرفتەکانی واتا

ئەم توێژینەوەیە سێ بابەتی واتایی جۆراوجۆر دەگرێتەخۆ، کە (هاوبێژی) و (دژواتا) و (هاوواتا)ن، لەبەر ئەوەش ئەم باسەمان ناونا (گرفتەکانی واتا) کە لە ڕەچەڵەکدا دەبێ هەر وشەیەك دەلالەت بکاتە سەر یەك واتا و لە هەمان کاتیشدا دەبێ یەك واتا یەك وشەی هەبێ و دەلالەت بکاتە سەری، جا گەر ماناکە فرەبوو، وشەکەش یەك دانەبوو (هەروەك لە هاوبێژی و دژواتادا هەیە یان بە پێچەوانەوە هەروەك لە هاوواتادا هەیە)، ئەوا مانای ئەوەیە کە ئێمە بەرانبەر گرفتێکین لە گرفتەکانی واتا، کە ئێمە بە تەماین لەم باسانەی خوارەوەدا چارەسەری بکەین.

4 – 1: هاوبێژی

دیاردەی هاوبێژی (هەروەك هاوواتا) گرفتێکە لە گرفتە واتاییەکان، هەروەك پێشووتر باسمان کرد، چونکە بە پێچەوانەی بارودۆخە نموونەییەکەی زمان گوزەر دەکات، کەوا دەخوازێت هەر وشەیەك یەك واتای هەبێت و هەر مانایەکیش یەك وشەی بۆ دانرابێت و، لەم چەند باسەشدا دێینە سەر بۆچوونی هەریەك لە زاناکانی ئوسوڵ فیقە و زمانەوانە ڕۆژئاواییەکان و زمانەوانە کەلتورییەکان، کە باسیان لە دیاردەی هاوبێژی کردووە.

4 – 1 – 1: هاوبێژی لای زانایانی ئوسوڵ فیقهی ئیسلامی

ئوسوڵییەکان جیاوازی لە نێوان سێ زاراوەدا دەکەن، کە پێوەندییان بە هاوبێژییەوە هەیە: هاوبێژی و گوازراوە، خوازە.

بەپێی بۆچوونەکانی غەزالی هاوبێژی ((ئەو وشەیەیە کە دانراوی یەکەمجار بێت و هاوبەشی هەردوو ماناکە بێت، نەك بەو حیسابەی کە یەکێك لە ناوبراوەکان مافی خۆی بێت، کە ئەو ناوە بەکاربهێنێت، پاشانیش لەوەوە بۆ وشەی دی گوازراوەتەوە))[1]. واتە وشەیەکە بۆ دوو مانای یەکسان بەکاردێت، کە پڕ بە پێستی بێت، بەبێ ئەوەی کە مانایەکیان لەوی دییان لەبارتر بێت لە ڕووی شیاوبوونی وشەکەوە، بۆ نموونەی وشەی (سەرچاوە) (العین) لە زمانی عەرەبیدا کە مانای (سەرچاوەی کانی) و (دینار) و (ڕۆژ) دەگەیەنێت، بەبێ ئەوەی کە هیچ پێوەندییەك لە نێوان ئەم مانایانەدا هەبێت، بەشێوەیەك کە بکرێت بڵێین وشەکە تەنها بۆ یەکێکیان دانراوە، پاشان بۆ ئەوانی دی گواستراوەتەوە، کەواتە هەریەك لەم مانایانە وشەی (عین)ی بۆ دەگونجێ.

بەڵام گوازراو ئەو ناوەیە کە لە بابەتی یەکەمەوە ((بۆ مانایەك گوازراوەتەوە، بە شێوەیەك کە ناوێکی چەسپاوی هەمیشەیی دابنێت و لە یەکەمدا بەکاردەهێنرێت و دەبێتە هاوبەشێکی نێوانیان))[2]. واتە گوازراو وشەیەکە لە ناوبراوەکەیەوە بۆ ناوبراوێکی دی لە ڕووی چەسپاوییەوە گوازراوەتەوە، ئەویش لەبەر پێوەندییەك کە لە نێوانیاندا هەیە، پاشان پێکەوە لە هەردوو ماناکە بەکارهێنراون، بۆ نموونە (نوێژ) و (حەج)، یەکەمیان دەلالەت دەکاتە سەر دوعاکردن،پاشان بۆ واتای دەستەی نوێژی ئیسلامی گوازراوەتەوە، دووەمیش

(1) الغزالي، معيار العلم، ص 56 – 57.

(2) الغزالي معيار العلم، ص56.

دەلالەت دەکاتە سەر مەبەست، پاشان بۆ دەستەی حەجی ئیسلامی گوازراوەتەوە، کە لەم شتانە پێکهاتووە ((ئیحرام بەستن + تەوافکردن، سوڕانەوە بە دەوری کەعبەدا و سەعیکردن، ڕاکردن لە سەفا و مەروەدا و ڕاوەستان لەسەر کێوی عەرەفە)). جا هەرچەندە واتای گوازراوەکە دەلالەت دەکاتە سەر هەردوو ماناکە، بەڵام یەکێکیان لەوی دی زیاتر گونجاوترە، چونکە لە بنەڕەتەوە وشەکە هەر بۆ ئەو مانایە دانراوە، بۆ نموونە نوێژ بۆ دوعاکردن دانراوە، پاشان بۆ نوێژکردن گوازراوەتەوە و حەجیش بۆ مەبەست + مەرام دانراوە، بەڵام پاشان بۆ ئەو ڕێوڕەسمە تایبەتییەی حەج(دەستەی حەجی ئیسلامی) گوازراوەتەوە.

هەرچی خوازەشە ئەو ناوە گوازراوەیەیە کە بە شێوەیەکی کاتی بۆ شتێکی دی دانراوە، چونکە پێوەندییەك لە نێوانیاندا هەیە. غەزالیش بەم شێوەیە پێناسەی کردووە: ((دەبێت ناوەکە دەلالەت بکاتە سەر خودی شتەکە بە دانان، بە شێوەیەکی هەمیشەیی لە یەکەمی دانانەنەکەوە تاکو ئێستا، بەڵام لە هەندێ جاردا وەکو نازناو بەکاردەهێنرێت نەك بە هەمیشەیی، ئەویش لەبەر ئەوەی کە لەگەڵ دانانی یەکەمدا گونجاوە، بەشێوەیەك لە شێوەکان بەبێ ئەوەی بۆ دووەم خودی بێت و لەسەری چەسپاو بێت و بۆی گوازراوە بێت))[1]. وەکو وشەی (دایك) کە بۆ دایك بەکاردەهێنرێت، پاشان بۆ زەوی خوازراوە، بۆیە وتراوە (دایکی مرۆڤ)، هەروەها (باڵ) بۆ ئەو ئەندامەی لەشی پەلەوەڕ دانراوە، کە پێی دەفڕێت، بەڵام پاشان بۆ دانەنواندن و زەلیل بوون خوازراوە، هەروەك خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرمووێت: ﴿واخفض لهما جناح الذل من الرحمة﴾ (بۆ هەردووکیان باڵی

[1] الغزالي معيار العلم، ص56.

زەلیلی ڕەحمەت دابنەوێنە). هەروەها ئەم نموونانەش لە ئارادا هەن ((سەرمایە، ڕووی ڕۆژ، کاتی ڕۆژ، کانیاوی ئاو، بەرگرتنی خۆر، لوتکەی شاخ))[1].

هەروەك ڕوونە جیاوازی نێوان هاوبێژی لەلایەك و گوازراو و خوازە لە لایەکی ترەوە ئەوەیە، کە هاوبێژی هیچ پێوەندییەك لە نێوان ماناکانیدا نییە، واتە هەردوو ماناکەی ڕاستەقینەن، کەچی هەردوو مانا یاخود ماناکانی گوازراو و خوازە بە پێوەندییەکی خوازەی ناڕاستەقینەوە دەورەدراون، بەڵام پێوەندی نێوان گوازراو و خوازە ئەوەیە کە گواستنەوە لە گوازراودا چەسپاوە، بەڵام لە خوازەدا کاتییە.

4 – 1 – 2 : هاوبێژی لە لای ڕۆژئاواییەکان

لە کاتێکدا کە ئوسوڵییەکان جیاوازی دەکەن لە نێوان سێ جۆر لە جۆرەکانی هاوبێژی، هەروەك پێشووتر باسمان کرد، ئەوا زمانەوانە ڕۆژئاواییەکان تەنها جیاوازی دەکەن لە نێوان دوو جۆر، کە هاوشێوەی دەربڕین homonymy و هاوشێوەی مەعنەوی polysemy، یەکەمیان لە لای ڕەسەن خوازەکان لەگەڵ هاوبێژیدا یەکسانە، لێرەدا بۆ یەك وشە دوو مانا دانراوە، کە یەکێکیان لە دەرەنجامی پێشڤەچوونی وشەکەوە پەیدا نەبووە، ئەم دیاردەیە بە هاوشێوەی دەربڕین ناوزەد دەکرێ، چونکە ئەوان وا گریمانە دەکەن کە دوو وشە لە ئارادا هەیە و هەریەکەو مانایەکی جیای بۆ دانراوە، بەڵام بە ڕێکەوت دوو وشە کە لە یەك دەچن، لەبەر ئەوە هەردووکیان دوو دەروازەی جیا لە فەرهەنگدا دەبەخشن و، یەك مامەڵەیان لەگەڵدا ناکرێت. هەروەها بۆ هاوبەشی دەربڕین ئەم وشانە بە نموونە دەهێنرێنەوە (bank1) مانای بانکە و (bank2) مانای ڕۆخی ڕووبارەکەیە و،

[1] الغزالي معيار العلم، ص57 – 58.

هەردوو ماناکەش هیچ پێوەندییەکیان بە یەکەوە نییە، لە زمانی عەرەبیشدا وەك ئەم نموونەیە هەیە: (خال)، (خالۆ) دەگرێتەوە کە برای دایکە، هەروەها (خاڵ)یش دەگرێتەوە کە خاڵێکی ڕەشە لەسەر ڕوومەت، هەروەها بە لیوای سوپاش دەوترێت. هەرچی دووەمیشە ((بەو حاڵەتانە دەوترێت کە ماناکانی یەك وشەی تیادا فرە دەبێت))[1]. هەروەك لە وشەی گەردندا Neck هەیە، کە مانای بەشێك لە لەشی مرۆڤ و بەشێك لە جلوبەرگ و بەشێك لە شوشە و شەقڵێکی بچووکی سەر زەوی دەبەخشێت.[2] زۆریش ڕوونە کە هەموو ئەم مانایانە نزیکن لە یەکەوە و چەند پێوەندییەکی خوازەی ناڕاستەقینە کۆیان دەکاتەوە.

جا ئەو پێوەرەی کە پێویستە هەمیشە لە جیاکردنەوەی نێوان (هاوشێوەی دەربڕین) و (هاوشێوەی مەعنەوی)دا ڕەچاوبکرێت، نزیکبوونەوەی مەعنەوییە relatedness of meaning ،چونکە گەر ماناکانی یەك وشە لە یەك نزیك بن، ئەوا وشە واتاخوازەکە، کە واتا بەو مانایانە دەبەخشێت لە ڕیزی هاوبەشی فرەمانا polysemous هەژماردەکرێت. گەر ماناکانی وشەکەش لە یەکەوە دابڕان، ئەوا وشەکە لە ڕیزی (هاوبەشی دەربڕین) هەژمار دەکرێت.

4 – 1 – 3: هاوبێژی لای زمانەوانانی عەرەب

زمانەوانە عەرەبە دێرینەکان زاراوەی هاوبێژی بۆ سەرجەم جۆرەکانی وشە بەکاردەهێنن، ئەو وشەیەی کە یەك مانا زیاتر هەڵدەگرێت، جا گەر ماناکانی نزیك بن یان جیا بن. لەبەر ئەوە سەرجەم ماناکانی وشەی (عین) لە عەرەبیدا کە لە فەرهەنگەکاندا هەن لە ڕیزی هاوبەشدا هەژماردەکرێن و، یەك دەروازەی فەرهەنگی

(1) أولمان، دور الكلمة في اللغة، ص114.

(2) Lyons, Language, p 147.

لە فەرهەنگەکاندا دەبەخشن، جا چ ئەوانە بن کە ماناکانیان نزیکن وەکو (جاسوس ــ سیخوڕ) و (ئەندامی بینەر) و (دەمی دۆست) یان ئەوانە بن کە هیچ پێوەندییان بەم مانایانەوە نییە، وەك لاری لە تای تەرازوودا و ئەو بارانەی کە هەڵدەکات و چەند ڕۆژێك بەردەوام دەبێت و ئەو گەواڵە هەورەی کە لە لای قیبلەوە دێت.

لەوە دەچێت کە زانایانی ئوسولّ لە بواری لێکۆڵینەوەی هاوبێژیدا بەسەر زمانەوانە دێرینەکاندا سەرکەوتبێتن، ئەویش بە ئەنجامدانی جیاوازییەکی ورد لە نێوان هاوبێژی و گوازراوە، کە ئەمەش لە خودی خۆیدا جیاوازییەکە، بەخشینی دەروازەی فەرهەنگی بۆ هاوبێژی ڕاستەقینە بە پێویست دەزانێت، ئەویش بە گوێرەی فرەبوونی ئەو مانایانەی کە دەلالەتی لەسەر دەکەن، لە کاتێکدا کە بۆ گوازراوەکە یەك دەروازەی فەرهەنگی بەسە. بەڵام خوازە لە فەرهەنگەکاندا تۆمار ناکرێت، مەگەر ببێتە یەکێك لە خوازراوە مردووەکان و بەم شێوەیە دەبێتە گوازراوە.

4 – 1 – 4: هۆکارەکانی ڕوودانی هاوبێژی

زمانەوانەکان ڕوودانی هاوبێژی بۆ چەندەها هۆکاری جوگرافی و مێژوویی دەگەڕێننەوە، کە بەم شێوەیە کورتی دەکەینەوە:

یەکەم: هۆکارە جوگرافییەکان: ئەبو عەلی فارسی دەڵێت، تێکهەڵکێشکردنی زمانەکان (مەبەستی شێوەزارەکانی زمانی عەرەبییە) هۆکارێکە لە هۆکارەکانی ڕوودانی هاوبێژی لە زمانی عەرەبیدا و، ئەوەش ڕەتدەکاتەوە کە ئەم حاڵەتە لە یەك شێوەزاردا ڕوویدات.

دووەم: هۆکارە مێژووییەکان: یەکێك لە ناسراوترین ئەو کەسانەی کە لە دیاردەی هاوبێژییان کۆڵیبێتەوە لەسەر بنەمای پێشڤەچوونی (دەنگ)، زمانەوان (ئیبراهیم

ئەنیس)ە، کە هەوڵیدا وشەکانی وەکو (السغب ـ برسێتی) شرۆڤە بکات لە ڕووی دەلالەتکردنی لەسەر (پیسی) و (چڵکنی)، هەروەها (قات و قڕی) و (برسێتی). ئەم زانایە هەوڵیدا کە ئەم وشانە شرۆڤە بکات، ئەویش بەم ڕاوبۆچوونە ((ئەو وشانە لە شێوەزارێکدا پێشڤەچوونیان بە خۆوە بینی، بەپێی بارودۆخێکی تایبەت، بە شێوەیەک کە (التغب) لە زمانی عەرەبیدا بووە هاوبێژی، ئەویش بە ئاشنابوون لەگەڵ قسە و شێوەزاری هەندێك لە هۆزەکانی یەمەن کە لە کاتی قسەکردنیاندا (تاء) لە جیاتی (س) دادەنێنن، هەروەك لە قسەکردنیاندا (النات) لە جیاتی (الناس)دا بەکادەهێنن. پاشان ((کۆکەرەوانی فەرهەنگەکان هاتن و دوو مانای جیایان بۆ وشەی (التغب) دانا و لە ڕیزی وشەکانی هاوبێژی هەژماریان کرد))[1].

جا ئیتر (ئیبراهیم ئەنیس) سەرکەوتوو بێ یا نا، لە دۆزینەوەی هۆکاری سەرەکی کە وشەی (السغب)ی کردۆتە هاوبێژی، ئەوا ئەو پرۆگرامەی کە پێڕەوەی کرد لە گەیشتن بە دەرەنجامەکان پرۆگرامێکی نابابەتییە و پشت بە هەستی خودی کەسایەتی خۆی دەبەستێت و کەس لەگەڵ ئەو ڕایەیدا نییە.

هەندێك لە زمانەوانان کە (ئەبو عەلی فارسی) یەکێك لەوان پێیان وایە کە (خوازە) هۆکارێکە لە ڕوودانی (هاوبێژی)، ئەمەش ڕایەکی ناپەسندە، ئەویش ئەگەر ئەو ڕایە وەرگرین کە جیاوازییەك بکەین لە نێوان (هاوبێژی) و (گوازراو)دا، لەبەرئەوەی واتاکانی خوازە پەیوەستن بە بێژتنەوە لەبەر هۆکاری پێشڤەچوون و فرەوانبوونەکەی دروستبوونە، بۆیە وشەکەی بۆ گوازراوەتەوە و، بە هیچ شێوەیەکیش لەو شتانە نییە کە ماناکیان سەبارەت بە گونجاوبوونی وشەکە یەکسانن.

(1) ابراهیم أنیس، في اللهجات العربیة، ص 201.

4 – 2: دژواتا

مەبەست لە دژواتا، وشەکانی هاوبەشییە، کە دەلالەت دەکەنە سەر دوو مانای دژ بە یەك. بەم شێوەیە باسکردنی دژواتاکان دەبنە لقێك لە باسکردنی هاوبەشی، بۆ نموونە وشەی (جون) لە زمانی عەرەبیدا کە بە هەردوو ڕەنگی (ڕەش) و (سپی) دەوترێت.

جا لەو تێبینییانەی کە سەبارەت بە توێژینەوەکانی زانا دێرینەکانمان لە ئارادا هەن لە بواری دژواتاکان ئەم چەند خاڵە دەخەینەڕوو:

1.هەر ئەوەندە بەسە کە دوو مانا دژ بە یەك بن، ئیدی ئەو وشەیە بە دژواتا هەژمار دەکرێت، ئیتر داتاشراوەکانی یەك بن یاخود یەك نەبن، هەر هەمان دەرەنجامی هەیە، لەبەر ئەوە هەریەك لە (ئەسمەعی) و (ئیبن ئەلسەکین) و (سجستانی) و (ئەلسەغانی) وشەی (قانع)یان لە زمانی عەرەبیدا هەر بە هاودژ هەژمار کردووە، هەرچەندە جیاوازی لە داتاشینیدا هەیە، (((قانع) دوو مانای دژ بە یەك دەگەیەنێت، مانای (سواڵکەر) و مانای ئەو کەسەش دەگەیەنێت کە ڕازییە بە قسمەتی خۆی))، قانع بە مانای ڕازی لە (قنع، یقنع)ەوە وەرگیراوە، کە لەسەر کێشی (شرب، یشرب)ە و سەرچاوەکەشی (قناعة، وقنعاً، وقنعاناً)نە، بەڵام ئەو (القانع)ەی کە سواڵکەر دەگەیەنێت لە (قنع، یقنع)ەوە هاتووە کە لەسەر کێشی (صنع، یصنع)ە و سەرچاوەکەشی تەنها لەسەر کێشی (فعول)ە. بەڵام (ئەبو تەیب ئەلوغەوی) ڕایەکی دی هەبوو کە نموونەکانی ئەم وشەیەی لە ڕیزی دژواتاکان دەرکرد و بە دوو وشەی جیای لەقەڵەمدان، وتیشی مەرجی دژواتاکان ((ئەوەیە کە یەك وشە پێویستە دوو مانای دژ بە یەك ببەخشێت، بەبێ ئەوەی کە گۆڕانکارییەك بێتە سەری، یان جیاوازییەك لە داتاشراوەکانیدا هەبێت)).

2. بەشێك لە زمانەوانەکان لە توێژینەوەی دیاردەی دژواتاکاندا ڕەچاوی ئەوەیان نەکردووە، کە ئەم بابەتە بابەتێکی سەر بە واتای فەرهەنگییە، بۆیە دژواتاکانیان خستە ناو ڕیزی شێوازی وشە داتاشراوەکانەوە، هەروەك (ئەبو حاتەم) کردی کە هەر وشەیەك شێوازی (مفتعِل) و (مفتَعل)ی بە (المعتل العين الواوی) و (اليائی) و بە (المضاعف) هەژمارکرد، وەکو بۆ نموونە وشەکانی (المختار) و (المزدان) و (المعتاض) و (المقتال) و (المعتد) و (المنقاد)، جا (ئەبو ئەلتەیب) ئەم وشانەی لە ڕیزی دژواتاکاندا دەرکردووە، بەڵام وشەی (الحالق) لە دژواتاکان داناوە، (الحالق چ بۆ سەرتاش، چ بۆ ئەو کەسەی کە سەرتاشەکە سەری دەتاشێت) دانراوە. لەوانەشە هەقی بێت ئەم کارەی کردووە، چونکە وشەی (المختار) هەڵبژێردراو (هاوشێوەی ڕێزمانییە) واتە هاوبەشبوون تیایدا لە ڕێککەوتنی شێوازی داتاشراوەوە هەڵدەقوڵێت و لە ڕێککەوتنی مانا فەرهەنگییەکەوە پەیدا نابێت، بەڵام (الحالق : سەرتاش) لە ڕیزی هاوشێوە فەرهەنگییەکانە (واتە لەفزی)، چونکە دەلالەت کردنی لەسەر دوو ماناکە دەلالەتێکی دانراوی بیستنە و بە مانا فەرهەنگییەکەوە پەیوەستە و بۆ هۆکارە دەنگی و داتاشراوییەکان ناگەڕێتەوە.

3. هەندێك لەو زانایانە چەند دەربڕینێکیان کردۆتە ناو دژواتا، کە دەلالەت دەکەنە سەر مانایەکی هاوشێوە لە نێوان هەردوو دژەکاندا، نەك لەسەر دوو مانای هاودژ، هەروەك لە وشەی (القرء)دا هەی، کە دەلالەت دەکاتە سەر (پاکبوونەوە) و (الحيض: حەیز)، بەڵام لە ڕاستیدا القرء: خۆی مانای ئەو کاتەی نێوان ئەو دوو حاڵەتە دەگەیەنێت.

4 – 2 -1 : هۆکارەکانی ڕوودانی دژواتاکان

دەتوانین هۆکارەکانی بوونی دژواتاکان بۆ ئەم خاڵانە بگەڕێنینەوە:

1. **تێکهەڵکێش بوونی شێوەزارەکان:** زمانەوانە عەرەبەکان زۆر پشتیان بەم هۆکارە بەستووە — بە بۆچوونی سیوتی — ئەم حاڵەتە لە یەك شێوەزاردا دووبارەنابێتەوە[1]، سیوتی لەم بارە جیاوازییەکی لەگەڵ (ئەبوبەکر ئیبن درید)دا هەبوو، ئەم پێی وابوو کە تەنها ئەو وشانەی کە لە یەك شێوەزاردا هەن بە دژواتا دادەنرێن، هەژمارکردنی وشەی (الشعب) ڕەتدەکاتەوە کە لە ڕیزی هاودژەکاندا بێت، چونکە سەر بە دوو شێوەزاری جیایە، (الشعب) دەلالەت دەکاتە سەر کۆبوونەوە و جیابوونەوە [2].

2. **گەشبینی:** نموونەکەش لە قسەکانی (سەعلەب)دا بەرجەستە دەبێت، کە وتی: (((مفازة، مفعلة) لە دژواتاکانە و لە (فوز)ەوە هاتووە، کە مانای (مردن)ە، و (مفازة) لە (فوز)ەوە هاتووە لەسەر ڕەگەزی گەشبینی ساغ و دروست))[3].

3. **ڕەشبینی:** (ئیبن مەنزور) خاوەنی (لسان العرب) دەڵێت: ((ئەو کەسەی کە مار ـ یان هەر شتێك پێوەدراوە لە لای عەرەب بە (تەندروست) ناوزەد دەکرێت، چونکە پێوەدراو بە بەدیۆم دەزانن، بۆیە ماناکەیان هەڵاوەگێر کردووە، یان بە حەبەش دەوترێت (ئەبو ئەلبەیزا)، هەروەها عەرەب بە (الفلاة : بیابان) دەڵێن: (المفازة)، گەشبینیان کردووە بە (الفوز)، واتە (مردن)ە)).[4] زۆر ڕوونە کە ئەم هۆکارە و ئەوەی پێشووی لە واقیعدا هاوشێوەی یەکن و، جیاوازییەکە تەنها لە

(1) المزهر: 1 : 104.
(2) المزهر : 1 : 396.
(3) المزهر : 1 : 393.
(4) ابن منظور، معجم لسان العرب: (سلم).

ڕووی ڕەچاوکردنەکەوەیە، (ثعلب) ڕەچاوی بەکارهێنانی (مفازة)ی کرد لە جیاتی (مهلكة)، ئەویش لەبەر (گەشبینی)، کەچی ئیبن مەنزوڕ گرنگی بە وازهێنانیدا سەبارەت بە وشەی (مهلكة)، ئەویش لەبەر بەدیۆمی (ڕەشبین بوو پێی)، دەرەنجامەکەش لە هەردوو حاڵەتدا هەریەکە.

4.**گاڵتەپێکردن:** ئەویش وەکو ((ناونانی سەرکەوتوویێك بەسەر دۆڕاوێك کە چەندجار ئەو ناوهێنانە دووبارەببێتەوە، کە لە بنەڕەتدا بۆ سەرکەوتووەکەیە))[1]

5.**ڕەوشت بەرزی:** وەکو ناولێنانی کوێرێك بە چاوساغ[2].

ئاشکراشە کە مانا سەرەکییەکانی وشەکانی دژواتا لە دانراوەوە پەیدابوون و مانا کتوپڕەکانیش لە بەکارهێنان و پێویستییە کۆمەڵایەتییەکانی وەك گەشبینی و ڕەوشت بەرزی (ئاکارجوانی) و گاڵتە پێکردنەوە سەریانهەڵداوە.

4 – 3 : هاوواتا

دەتوانین لە ڕووی دڵفرەوانییەوە بڵێین: گەر هاوبێژی ئەو پێوەندییەی نێوان دوو مانا بێت سەبارەت بە یەك وشە، ئەوا هاوواتا ئەو پێوەندییەیە کە لە نێوان دوو وشەی لێك جیادا هەیە، کە یەك مانایان هەبێت و، حوکمەکەش لەسەر دوو وشە کە بە جۆری ماناکەوە پەیوەستە، چونکە لەوانەیە هەردوو وشەکە هاوواتا بن بە جۆرێك لە جۆرەکانی مانا، بەڵام لە جۆرێکی دیدا جیابن، بۆ نموونە هەردوو وشەی (الصارم) و (الهندی) یەك مانایان هەیە لەم دێرە شیعرەدا:

في حامل الصارم الهندي منتصراً

[1] ينظر أضداد الاصمعي : 53.

[2] ينظر أحمد مختار عمر، علم الدلالة، ص 205 – 206. و ابراهيم أنيس، في اللهجات العربية، ص 208وما بعده.

ضع السلاح قد استغنيت بالكحل

لێرەدا هەردوو سیفەتی شمشێرەکە باسکراوە، کە هاوواتان، بەڵام لە وەسفدا جیان، چونکە (الصارم)، واتە ئەو ئاسنە تیژەی کە شت دەبڕێتەوە، (الهندی)ش واتە لە هیندەوە هێنراوە.

جا (فەخرەدین ئەلڕازی) وا پێناسەی هاوواتاکانی کردووە، ((وشە تاکەکان هاوواتان کە دەلالەت دەکەنە سەر یەك شت بە یەك بایەخ))[1]، جا کە (تاك وشەی) بەکارهێناوە، بەم بەکارهێنانە پێوەندییەکانی نێوان شت و پێناسەکەی بڕیوە، چونکە هەموو وشەیەك لە زماندا سنوورێك و پێناسەیەکی هەیە، کە وتویەتی (بە یەك بایەخ)، ئەوا پێوەندییەکانی نێوان دوو هاوواتاکەی وەك (صارم) و (الهندی) لابرد، هەروەها (شەریف ئەلجورجانی)[2] و (شەوکانی)[3] هەر هەمان پێناسەیان کردبوو.

4 – 3 – 1 : جیاوازی لە بوونی هاوواتا لە زماندا

هەندێك لە زمانەوانە دێرینەکان و تازەکان پێیان وایە کە هاوواتا لە زماندا بوونی نییە، لەوانە: (ئیبن ئەلئەعرابی) و (سەعلەب) و (ئیبن فارس) و (موبەرید) و (ئەبو هیلال عەسکەری)، هۆکارەکەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەوانە هاوواتایان بەبێ سوود لە قەڵەمداوە، ((دانەری زمان خاوەن پەند و حیکمەتە و شتێك دانانێت کە بێهودە بێت))[4]. جگە لەوەش وتویانە کە هەر هاوواتایەك تەنها لە دوو زمانی

[1] المزهر: 1 : 402.

[2] التعريفات، 31.

[3] إرشاد الفحول، ص18.

[4] العسكري، الفروق في اللغة، ص 13.

جیادا پەیدا دەبێت، یان ماناکان بە خۆیان جیان، یان وێکچوونی ((شتێکە بە شتێك)).[1]

جا هەندێك لەوانەی کە هاوواتا ڕەتدەکەنەوە، پێیان وابوو کە چەند جیاوازییەکی ورد لە نێوانیاندا هەن، وەکو جیاکردنەوە ناو لە ئاوەڵناو هەروەك باسمان کرد، جاری واش هەبووە بە زۆرەملێ ویستویانە هەندێك جیاوازی بدۆزنەوە، بۆ نموونە وتویانە کە (ئینسان) و (بەشەر) لە ناوە جیاوازەکانن، نەك لە هاووتاکان، چونکە ((یەکەمیان (ئینسان) کە بە مرۆڤ دەوترێت، لەبەر ئەوەی شتی لە بیر دەچێ، یان بەو ئیعتیبارەی کە ئاشنایەتی لەگەڵدا دەکرێت، کە لە (ئونس) (أنس)ەوە هاتووە، یان لەبەر ئەوەی ڕەنگی پێستی دیارە واتە (بادي البشرة)))[2]. ئەمەش ڕۆچوونێکی زۆری تیادایە، چونکە گەر ئەم جیاوازییانە زەق بوونایە، ئەوا ئەو کاتە قسەکەران ئەو گوزارشتانەیان ڕەچاودەکرد. هەروەها لە ڕۆچوونەکانی دی سەبارەت بە ڕاوکردنی جیاوازییەکانی هاوواتاکان هەردوو وشەی (جلس) و (قعد) کە مانای (دانیشتن)ە، چونکە یەکەم بە پاڵکەوتنەوە دەبێت و دووەمیش بە هەستانەوە دەبێت، بەڵام ئەوەی تێبینی وشەی (المجلس) بکات، کە لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە، هەروەها بڕوانێتە هەردوو وشەی (جلس) و (قعد) و لە داتاشراوەکانیان بکۆڵێتەوە لە فەرهەنگی پێرستکراوی قورئاندا، ئەوەی بۆ دەردەکەوێت کە هەموو ئەو شتانەی سەبارەت بەو دوو وشەیە هاتوون تەنها ورێنە و درێژدادڕن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نابێت لەم قسەیەمان وا تێبگەن کە ئێمە هاوواتا ڕەتدەکەینەوە، نەخێر بەڵکو ئێمە تەنها جیاوازی نێوانیان تاڕادەیەك و بەو شێوەیەی کە باسمان کرد ڕەتدەکەینەوە، بەڵام بوونی جیاوازی مەعنەوی لە جیاوازی دابەشکردنی بەکارهێنانیانە،

[1] المزهر : 1 : 385.

[2] شرح الجلال شمس الدين المحلي على متن جمع الجوامع بحاشية البناني، 1 : 294.

مەسەلەیەکی ڕوون و ئاشکرایە، ئەویش لە ڕوانگەی تێڕوانینێکی ورد بۆ ئەو ئایەتانەی کە داتاشراوەکانی (قعد)ی تیادا هاتووە، کە لەوانە وەکو (تقعد) و (أقعدوا) و (القاعدين) و (مقعد)، چونکە ناتوانرێت هاوشێوەکانی ئەم وشانە لە بەرانبەر داتاشراوەکانی وشەی (جلس) وەربگیرێت.

4 – 3 – 2 : جۆرەکانی هاوواتا

لەوە دەچێت کە دابەشکردنی هاوواتا بەپێی دابەشکردنی واتا لە ڕووی پرۆگرامەوە بەسوود بێت لە دۆزینەوەی جۆرەکانی، پاشان بە دواداچوون و ئەنجامدانی گفتوگۆکانی، لەبەرئەوە ماناکان بەگشتی بۆ ئەم بەشانە پۆلێن دەکەین:

4 – 3 – 2 – 1 : هاوواتای ئاماژەیی

مەبەست لە هاوواتای ئاماژەیی ڕێککەوتنی دوو وشە یان زیاترە بۆ ئاماژە بۆکراوەکە، لەوانەش بۆ نموونە وەسفەکانی پێغەمبەر (د.خ)، وەك (هەڵبژێردراو) و (مژدەدەر)، کە هەموو ئاماژە بۆ خودی پێغەمبەر (د.خ) دەکەن و، لە مانا حەواڵەتکراوەکانیدا جیاوازییەکی هەیە، لەبەر ئەوە گەر ئەو وشانە لە دەوروبەری ڕۆشنبیری و گرێبەستییەکەی هەڵبکێشرێت، لەوانەیە بۆ ئاماژەکردن بۆ غەیری ئەو (د.خ) بەکاربهێنرێت، چونکە مانا حەواڵەتکراوەکەی لە ڕووی زمانەوانییەوە بوارمان بۆ دەڕەخسێنێت کە بۆ هەر کەسێکی بەکاربهێنین کە ماناکانی لەسەر جێبەجێ ببێت.

بەکارهێنانەکەش هەر خۆی مانا ئاماژەییەکەی دەستنیشان دەکات. هەندێك لە ئوسوڵییەکان وشە هاوواتاکان لە ڕووی ئاماژەییەوە بە هاوواتا لە خوددا ناوزەد دەکەن.

4 – 3 – 2 – 2: هاوواتای درککردن

مەبەست لە هاوواتای درککردن ڕێککەوتنی دوو وشە یان زیاترە لە مانا ڕاگەیاندنەکەیەوە، کە سروشتی سۆزداری و کاریگەری لە توێدا هەڵنەگرتبێ، لەوانەش بۆ نموونە ڕێککەوتن و گونجانی (دەم) و (چاڵ) و (مل) و (گەردن) و (گەردن + مل) لە ڕووی مانای درککردنەوە، بەڵام جیاوازییان لە ڕووی سێبەرە مەعنەوییەکەی و بەڵگەش لەسەر ئەوە، جیاوازی بەکارهێنانی هەروەك لەم نموونانەدا دەردەکەوێت:

- **ئیسلام بانگەشەی ئازادکردنی (گەردن، جید، أعناق، رقاب)ی کۆیلەکانی کرد.**
- **هەڵبەستەکانی خۆشەویستی پڕن لە (گەردن، جید، أعناق، رقاب)ی ئافرەتان.**
- **زۆر لە تاوانباران کە لە سێدارە دەدرێن (گەردن، جید، أعناق، رقاب)یان دەبڕێتەوە.**

4 – 3 – 2 – 3: هاوواتای تەواو

هاووتای تەواو لەسەر دوو مەرج بەندە:

1. توانای گۆڕینی لە سەرجەم بەکارهێنانەکاندا هەبێت.
2. گونجانی هەردوو ناوەرۆکی درککردن و سۆزدارییی.

جا لەبەر ئەوەی کە هەردوو مەرجەکە بە زەحمەت دروست دەبن، لەبەر ئەوە ((هاوواتای تەواو کەمتر دروست دەبێ و لە ڕیزی ئەو زیادەڕەوییە دایە کە زۆر زەحمەتە زمان دروستی بکات))[1].

(1) Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics 447, - 8.

(جۆن لاینز) هەوڵیدا کە جیاوازییەك بکات لە نێوان هاوواتای تەواو synonymy complete و هاوواتای سەرجەم(هەموو) total synonymy ، ئەویش بە تایبەتکردنی یەکەمیان بۆ مەرجی دووەم، لە کۆی هەردوو مەرجەکە و، بە تاك هێشتنەوەی دووەم سەبارەت بە جێبەجێ بوونی مەرجی یەکەم تیایدا[1]. لە توێژینەوەیەکی تریشدا باسی لە هاوواتای ڕەها کردووە، کە پێویستە ئەو دوو مەرجەی تیادا پراکتیزە ببێت، بە شێوەیەك کە هاوواتای ڕەها لەم حاڵەتەدا دەبێتە هاوواتای تەواو و سەرجەم، ئەم زانایە پێی وابوو کە ئەم جۆرە هاوواتایە کە جۆرێك لە ڕێککەوتنی تیادایە لە نێوان مانا وەسفی و تەعبیری و کۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ یەکگرتنی دابەشبوونی بەکارهێنانی لە نێوانیاندا، کە ئەم هەموو مەرجانەش مەحاڵە بێنەدی[2].

4 – 4: واتای درککردن و واتای نیشانەیی

مەبەست لە واتای نیشانەیی جۆرەکانی مانایە کە پێشووتر باسمان لێوەکرد، هەروەها باسمان لەو چوارچێوە هاوبەشانەی نێوان دەلالەتەکان کرد، کە لە واتای نیشانەیی جیایان دەکاتەوە:

1. هاوبەشبوونی تاکەکانی ژینگەی زمانەوانی لە تێگەیشتنیدا.
2. درککردن پێی درککردنێکی عەقڵی ڕووتە و لەسەر ناسینی دانانەکەیە یان هەڵهێنجانی لۆجیکی یان پشت بەستن بە بنەماکانی پراگماتیکی و هاریکاری دەوەستێت.
3. ئەرکی ڕاگەیاندن ئەدا دەکات.

(1) Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics 448.
(2) Lyons, Language and Linguistics 148.

هەرچی واتای نیشانەشە مەبەست لێی ئەو مانا سۆزدارییەیە کە زیادەیە لە مانا درککردنەکەی، ئەمانەش هەندێك لە تایبەتمەندییەکانیەتی:

1. بەپێی تاکەکان دەگۆڕرێت.
2. درککردنەکەی سۆزدارییە.
3. ئەرکی کارتێکردن ئەدا دەکات.

بە پێی ئەو شتانەی کە باسمان کردن، ئەوا واتای درککردن سەبارەت بە وشەی (أم : دایك) و هاوشێوەکانی دی، واتاکەیان نیشانەیی و ئاماژەییە و بەگوێرەی تاکەکان فەرق دەکات (سۆز و گرنگیدان.......) جیاوازی هەیە، بەم شێوەیە واتای درککردن سەبارەت بە وشەی (شەو) لە ئێوارەوە تا بەرەبەیان بەردەوام دەبێت، واتا نیشانەکەش لەوانەیە ئەم وشانە بگرێتەوە (شەونخوونی، دڵەڕاوکێ، ترس، ئارامبوون...تاد.).

زمانەوانەکان زاراوەی جۆراوجۆر بەکاردەهێنن سەبارەت بەوەی کە پێی دەوترێت واتای درککردن و واتای نیشانە، بۆ نموونە (ئیبراهیم ئەنیس) (واتای مەرکەزی) و (واتای پەراوێز) بەکاردەهێنێت. هەروەها کە تاکەکانی یەك ژینگەی زمانەوانی لە ژیانیاندا قەناعەت ((بە ڕێژەیەکی هاوبەشی واتاکان دەهێنن، کە بیانگەیەنێتە سەر جۆرێك لە جۆرەکانی تێگەیشتنی نزیك کە بە کەڵکی ژیانی گشتی ڕۆژانەیان بێت، ئەم ڕێژە هاوبەشەش ئەو ڕێژەیەیە کە زمانەوان لە فەرهەنگی خۆیدا تۆماری دەکات))[1]. بەڵام واتای پەراوێزی بەم شێوەیە پێناسەکردووە ((ئەو سێبەرانەیە کە بە گوێرەی تاکەکان جیاواز دەبێت و بەپێی ئەزموون و ئارەزوو و پێکهاتەی جەستەیی و بۆماوەییان لە باوك و باپیرانەوە جیاواز دەبێت))[2].

(1) دلالة الالفاظ، ص 107.

(2) دلالة الالفاظ، ص 106.

ئەوەی ڕاستی بێت لە نێوان ڕۆژئاواییەکاندا هەردوو زاراوەی حەواڵەکردن denotation و نیشانە connotation بەکارهێنراوە بۆ هەردوو واتای درککردن و نیشانەیی. (لاینز) بەم جۆرە نیشانە پێناسە دەکات و دەڵێت: ((نیشانە پێکهێنەری سۆزداری یان خۆشەویستییە کە لە مانا مەرکەزییەکە زیادەیە و ماوەتەوە))[1]، هەرچەندە (لاینز) پێی وا نییە کە نیشانە تەنها سێبەرە سۆزدارییەکان دەگرێتەوە، ئەوا (هنری لۆفیغر) لایەنە عەقڵییەکانیشی خستە چوارچێوەکەیەوە و بەم جۆرە پێناسەی کرد ((دەنگدانەوەی نیشانەکانی هەڵچوون و عەقڵ ئامێزەکانە))[2]. (هارتمان) و (ستورك)یش لەگەڵ (لۆفیغر)دا کۆکن سەبارەت بەم مەسەلەیە و بە شێوەیەك کە هەردووکیان (ئاماژە)یان بەوە پێناسە کرد کە مانایەکە ((لەسەر ئەو سۆز و هزر و بیرانە دامەزرێنراوە، کە لە عەقڵی قسەکەر یان (نووسەر)ەکە یان گوێگرەکە یان خوێنەرەکەدا دەردەکەوێت))[3].

(مارتینیە) لە بواری پێناسەکردنی نیشانەدا زیاتر گرنگی بە پێوەری کردن و نەکردنیدا سەبارەت بە جیاکردنەوەی حەواڵەکردن و نیشانە، کاتێ ئاماژەی بەوەدا کە نیشانە ((هەموو ئەو شتانەن کە لە بەکارهێنانی وشەیەکدایە کە هەموو ئەزموونەکانی سەرجەم بەکارهێنەرانی ئەو وشەیە لە زمانەکەدا ناگرێتەوە))[4].

پێویستیشە وا تێنەگەین کە واتای نیشانە تەنها ئەو شتانە دەگرێتەوە کە لە چوارچێوەی مانای فەرهەنگی ئاماژەیی وشەکاندا جێیان دەبێتەوە، هەروەها ئەو

(1) Lyons , 1977 : 1 : 176

(2) هنری لوفیغر، اللسان والمجتمع، ترجمة مصطفى صالح (دمشق: مطبعة وزارة التربية والارشاد القومي السورية، 1985)، ص 118.

(3) R. R. Hartmann and F. C., Stork Dictionary of Language and Linguistics (London: Applied science publishers, 1972),. (connotation).

(4) جورج مونان، مفاتيح الالسنية، تعريب الطيب البكوش (تونس: منشورات الجديد، 1981) ص 140.

شتانەش دەگرێتەوە کە پاش جۆرەکانی شێوازگەریی و گۆڕانکارییە ڕێزمانییەکان دروست دەبن، وەك سێبەرەکانی شێوازگەریی کە بەوەوە پەیوەستن، وەك (نەغمەدار) و پێشخستن و پاشخستن و شێوازەکانی سەرسوڕمان و ستایش و زەمکردن و سیفەت بەخشین یان ڕۆچوون لە ستایشکردن و زەمکردن.

جگە لەوەی کە هەندێك پاشکۆ و شێوازەکانی وشە داتاشراوەکان لەوانەیە چەند سێببەرێکی سۆزداری ببەخشنە ماناکان، وەك شێوازەکانی بچووککردنەوە کە دەلالەت دەکەن سەر بە کەمزانین یان بە گەورەزانین و ...تاد، هەروەها پاشکۆی (يّة) لە زمانی عەرەبیدا کە سەرچاوە پیشەسازییەکان بە هێزێکی سۆزداری کاریگەر بارگاوی دەکات، وەك (اشتراكية - سۆشیالیزم)، (حرية - ئازادی)، (تقدمية - پێشکەوتن)،(رجعيةـ کۆنەپەرستی).

4 – 4 – 1 : فاکتەرەکانی بارگاویکردنی سۆزداری

لەوانەیە لە گرنگترین ئەو فاکتەرانەی کە بە وشەوە یان بە گوزارشتی سێبەری سۆزداری دەنووسێنن، فاکتەری بەکارهێنان بێت، ئالوگۆڕکردنی وشە لە نێوان خەڵکدا تۆزێك سۆزی بەکارهێنەرانی پێوەدەلکێنن و زەخیرەیەکی وروژێنەری بۆ دەستەبەر دەکەن، بۆ نموونە وشەی (تەرم) لە سێبەری وشەی (جەستە)ەوە وەرگیراوە، هەروەها وشەی (عصابةـ عەسابە) کە گروپێکی دەرچوو لە سنوورەکانی یاسای پێ ناوزەد دەکرێت، هەرچەندە بەکارهێنانە کۆنەکانی ئەو واتایە لە خۆناگرێت، بۆ نموونە لە شیعرێکی (حەسان بن سابت)دا هاتووە:

لله در عصابة نادمتهم

یوما بجلق في الزمان الاول

هەروەها لەو فاکتەرانەی کە وشەی سروشت ئامێزی وروژێنەر و سۆزدار بە خودی واتاکان دەبەخشێت، هەروەك ئەو وشانەی کە دەلالەت دەکەنە سەر بەهاکان، وەکو (ئازادی)، (دادپەروەری)، (یەکسانی)، (کەرامەت)، (شکۆمەندی)، هەروەها بە هەمان شێوەش ئاکارەجوان و ناشیرینەکان وەکو (کەمبوون)، (پووچ)، (بوغزێنراو)، (مەزن)، (جوان)، (شاکار).

لە فاکتەرەکانی دی بارگاویکردنی سۆزداری دیسانەوە سروشتی پێکهاتەیی دەنگی وشەکە یان گوزارشەکەیە، هەروەك لە دێرە شیعرەکەی (دورید کوڕی ئەلسەمعە)دا هاتووە کە بۆ براکەی خۆی شیوەن دەکات:

صبا ما صبا حتى علا الشيب رأسه فلما علاه قال للباطل: ابعد

پێگە دەنگییەکە و زەنگە مۆسیقییەکە و چەشنی پێکهاتەییەکەی گوزارشتی (صبا ما صبا) پۆشاکێکی سۆزداری بەخشییە ماناکە، کە لەگەڵ ئەو مانا سەرەکییەدا گونجاوە، کە شاعیر گوزارشتی لێدەکات، لە لایەکی تریشەوە بەشداری لە دەرخستنی نیگەرانی و سۆزەکەی و داخ و حەسرەتەکەی کرد بۆ مردنی براکەی.

هەروەها فاکتەری پەیوەستبوونی دەروونی لە نێوان وشە و گوزارشتەکاندا، کە بەکارهێنانیان بە دەوری یەکدیدا دەسوڕێتەوە لە مانەش سێبەرە سۆزوداررییەکان، ئەمەش هۆکارێکی شرۆڤەکردنی ئاکاری قورئان لەبەرەکان دووردەکەونەوە لە بەکارهێنانی ئەم گوزارشتانە (گەوەرەکەیان)، من باشترم لە...) ئەویش لەبەر ئەوەی کە وشەی بێزراوی تیادایە لە ڕووی ئاماژەییەوە کە لە قورئاندا هاتوونە، وەکو **(قال بل فعله كبيرهم هذا... گەورەکەیان ئەمەی ئەنجامداوە....)** وەك ئاماژەیەك بۆ گەورەی بتەکان و **(كبيرهعم الذي علمهم السحر... گەورەکەیان بوو کە سیحری فێرکردن)**. هەروەها ئەوەی کە لەسەر زمانی شەیتان سەبارەت بە (ئادەم) وترا **((أنا خير منه خلقتني من نار وخلقته من طين : من لەو باشترم، منت لە**

ئاگر دروست کردووە و ئەوت لە قوڕ دروست کردووە)). جگە لە چەندەها نموونەی دی وەك ئەمانەی پێشوو گوایە کە بەکارهێنەرانی زمان بەکاری دەهێنن، ئەویش کاتێك کە لە بەکارهێنانی چەند وشەیەك دووردەکەونەوە سەبارەت بە هەڵوێستە پراگماتییەکان، چونکە وشەی دزێویان تیادایە لە ڕووی ئاماژەووە کە لەوانەیە پێوەندی بە ماناکانی دییەوە هەبێت، هەروەها پەیوەستبوونی کات و شوێن لە نێوان دوو وشەدا کە بەکارهێنانی یەکێکیان پێویستی بە بەکارهێنانی ئەوی دییان هەیە، هەروەك لە (ساڵی فیل)دا دەردەکەوێت، کە ئەگەر باس بکرێت، ئەوا یادی لەدایکبوونی پێغەمبەر (د.خ) دەکەین، چونکە لەو ساڵەدا لەدایکبووە، هەروەها لە ناوهێنانی شاری (مەککە)دا هەمان یاد لە ئارادا هەیە، لە هەردوو حاڵەتیشدا سۆزەکانی پەیوەست بە وشە خوازراوەکە لەوانەیە سەر بۆ وشە بەکارهێنراوەکە بکێشێ.

سەرچاوەکان

عەرەبییەکان

1. الاسنوي، جمال الدين عبدالرحيم بن الحسن، نهاية السول في شرح منهاج الوصول الى الوصول للبيضاوي، تحقيق شعبان محمد إسماعيل (بيروت: دار ابن حزم ، 1999).
2. الاسنوي ، عبدالرحيم الحسن القرشي، نهاية السول في شرح منهاج الوصول الى علم الاصول، تحقيق شعبان محمد إسماعيل (بيروت: دار ابن حزم، 1999)
3. البيهقي، أبوبكر أحمد بن الحسين، السنن الكبرى، (بيروت: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، 1996).
4. التفتازاني، سعد الدين، حاشية على شرح عضد الملة والدين لمختصر المنتهي الاصولي، ط2 (بيروت: دار الكتب العلمية، 1983).
5. ابن تيمية، أحمد، الايمان، تحقيق محمد ناصر الدين الالباني و زهير الشاوش (بيروت: المكتب الاسلامي، 1986).
6. ابن تيمية، أحمد، مجموع فتاوي، تحقيق عبدالرحمن بن قاسم ومحمد عبدالرحمن بن قاسم (الرباط: مكتبة المعارف، د ــ ت).
7. الجرجاني، الشريف، حاشية على شرح عضد الملة والدين لمختصر المنتهى الاصولي، ط2 (بيروت: دار الكتب العلمية، 1983).
8. الجويني، إمام الحرمين أبو المعالي، البرهان في اصول الفقه، تحقيق عبدالعظيم الديب (قطر: 1299 ك).

9. ابـن الحاجـب، مختـصر المنتهـى الاصـولي، ط2، (بـيروت: دار الكتـب العلميـة، 1983).

10. ابن حلول أبو العباس أحمد عبدالرحمن القيرواني، حاشـية علـى شـرح تنقـيح الفصول (تونس: المطبعة التونسية، 1910)

11. ابن خلكان، وفيات الاعيان وأنباء أبناء الزمان، تحقيق إحسان عبـاس (بـيروت: دار صادر، بيروت، 1970).

12. الـذهبي، الحـافظ، العـبر في خـبر مـن غـبر، تحقيـق أبـو هـاجر محمـد زغلـول (بيروت: دار الكتب العلمية، 1985).

13. الرازي، فخرالدين، المحصول في علم اصول الفقه (بيروت: دار الكتـب العلميـة، 1988).

14. الرازي، فخرالدين، مفاتيح الغيب (القاهرة: دار الطباعة العامرة، د ـ ت.

15. الزركلي، خيرالدين، الاعلام: قاموس تراجم لاشهر الرجال والنـساء مـن العـرب والمستعربين والمستشرقين، ط11 (بيروت: دار العلم للملايين، 1995).

16. السبحاني، جعفر، الموجز في اصول الفقه، ط2 (مؤسسة الامام الصادق).

17. السبكي، تاج الدين، جمع الجوامع بحاشية العطار (بيروت: دار الكتب العلمية، 1999).

18. السبكي، علي بن عبدالكافي، و تاج الدين عبدالوهاب بن علي السبكي، الابهـاج في شرح المنهاج على منهاج الوصول الى علم الاصول، تحقيق شعبان محمـد إسماعيـل (القاهرة: مكتبة الكليات الازهرية، 1981).

19. السيوطي، الاتقان.

20. السيوطي، جلال الدين، المزهر في علوم اللغـة وأنواعهـا، تحقيـق محمـد أحمـد جاد المولىو أخرون، (القاهرة: دار الفكر، د ـ ت).

21. صدر الشريعة، عبيدالله بـن مـسعود، شـرح التوضـيح علـى التنقـيح (القـاهرة: المكتبة الخيرية، ك).

22. الصفدي، صلاح الدين خليل، الوافي بالوفيات، تحقيق أيمن فؤاد سيد (بيروت: دار صادر، 1991).

23. عبدالشكور، محـب الله، شـرح مـسلم الثبـوت، ط2 (قـم، ايـران: دار الـذخائر، 1368ك).

24. عـضد الملـة والـدين، شـرح مختـصر المنتهـى الاصـولي لابـن الحاجـب، ط2، (بيروت: دار الكتب العلمية، 1983).

25. علي، محمد محمد يونس، وصف اللغـة العربيـة دلاليـا في ضـوء مفهـوم الدلالـة المركزية: دراسة حـول المعنـى وظـلال المعنـى (طـرابلس: منـشورات جامعـة الفـاتح، 1993).

26. الغزالي، أبو حامد، معيـار العلـم في فـن المنطـق، ط4 (بـيروت: دار الانـدلس، 1983).

27. القرافي، شهاب الدين، شرح تنقيح الفـصول في اختـصار المحـصول في الاصـول (بيروت: دار الفكر، 1997).

28. القرافي، شهاب الدين، نفائس الاصول في شرح المحصول، تحقيـق عـادل أحمـد عبـدالموجود و علـي محمـد معـوض، ط2 (الريـاض: مكتبـة نـزار مـضطفى البـاز، 1997).

29. القرطاجني، حازم، منهاج البلغاء وسـراج الادبـاء، تحقيـق محمـد الحبيـب بـن الخوجة، ط3 (بيروت: دار الغرب الاسلامي، 1986).

30. الكتبي، محمد بن شاكر، فوات الوفيات والذيل عليها، إحسان عباس (بـيروت: دار صادر، 1973).

31. كحالة، عمر رضا، معجم المؤلفين (بيروت: مؤسسة الرسالة، بيروت، 1993).
32. لوفيغر، هنري، اللسان والمجتمع، ترجمة مصطفى صالح (دمشق: مطبعة وزارت التربية والارشاد القومي السورية، 1985).
33. ابن ماجه، أبو عبدالله محمد بن يزيد الربعي، السنن، (جمعية المكنز الاسلامي: 2000).
34. المحلي، الجلال، شرح جمع الجوامع بحاشية العطار (بيروت: دار الكتب العلمية، 1999).
35. المسدي، عبدالسلام، الاسلوبية والاسلوب، ط2 (ليبيا ـ تونس: الدار العربية للكتاب، 1982).
36. المطيعي، محمد بخيت، سلم الوصول لشرح نهاية السول (بيروت: عالم الكتب، د ـ ت).
37. الموصلي، محمد، مختصر الصواعق المرسلة على الجهمية المعطلة لابن القيم (مكة: المكتبة السلفية، 1368).
38. مونان، جورج، مفاتيح الالسنية، تعريب الطيب البكوش (تونس: منشورات الجديد، 1981).
39. ابن النجار، محمد بن أحمد بن عبدالعزيز الفتوحي، شرح الكوكب المنير، تحقيق محمد الزحيلي و نزيه حماد (الرياض: مكتبة العبيكان، 1997)

سەرچاوە بیانییەکان

1. Akmajian, A., R. A. Demers., and R. M. Harnish, Linguistics. An Introduction to Language and

Copmmunication2, and Edition (London: The MIT Press Cambridge (1984)
2. Austin, J. L., How to Do Things with Words (Cambridge, Mass: Harvard University Press (1962)
3. Bazell, C. E., J. C. Catford, M.A.K. Halliday and R. H., Robin (eds) In Memory of J. R., Firth, (Longman, (1979)
4. Blakemore, Diane, Understanding Utterances: An Introduction to Pragmatics (Oxford: Blackwell Publishers (1992)
5. Bloomfield, L, Language (New York: Holt, Rinehart & Winston (1933)
6. Brown, Gillian and George Yule, (Discourse Analysis) Cambridge: CUP (1983)
7. Bosworth, C.E. and Others, The Encyclopedia of Islam (Leiden: Koninklijke (1997)
8. Busmann, Hadmod, Routledge Dictionary of Language and Linguistics, translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi (London: Routledge(1996)
9. Capone, Alessandro, Review of Ken Turner (ed.) , The semanticsy pragmatics interface from different points of view. Oxford: Elsevier, 1999 J. Linguistics 37 (2001) Cambridge University Press.
10. Carnap, R, Meaning and Necessity (Chicago: The University of Chicago Press(1956)
11. Carston, Robyan "Implicature, Explicature, and Truth TheoreticSemantics". In Steven Davis (ed.), Pragmatics: A Reader (New York: Oxford University Press (1991), pp.32-51
12. Carter, Michaeal's Review of Mohamed M Yunis Ali, Medieval Islamic Pragmatics, Islamic Law and Society (Brill

Academic Publishers 2002 Volume: 9 Number: 2), pp. 275-280.

13. Chomsky, N., Aspects of the theory of Syntax Cambridge (Mass: the MIt press (1965)

14. Chomsky, N., " Some Empirical Issues in the Theory of Transformational Grammar" In S. Peters (ed.), Goals of Linguistic Theory. (Englewood Cliffs, N.J: Prentice-Hall (1972)

15. Davidson, Donald, "What Metaphors Mean" in Steven Davis (ed.), Pragmatics: A Reader, (New York: Oxford University Press, (1991, pp. 495-506.

16. Ellis, J, "On Contextual Meaning" In Bazell and others (ed). In Memory of J.R. Firth, (Longman, (1979)

17. Gamut, L.T.F., Logic, Language, and Meaning: Introduction to Logic (Chicago: Univrsity of Chicago(1991)

18. Gawron, Jean Mark and Stanley Peters, Anaphora and Quantification in Situation Semantics (Stanford: CSLI(1990)

19. Grice, H. P., "Logic and Conversation", in Peter Cole and Jerry L. Morgan (ed.), Syntax and Semantics:3, Speech Acts (New York: Academic Press, (1975, pp. 41-58.)

20. Grice, H. P. , "Logic and Conversation", in Steven Davis (ed.), (Pragmatics: A Reader, (New York: Oxford University Press, (1991, pp. 305-315.)

21. Grice, H. P., 1968, "utterer's Meaning, Sentences-Meaning and Word-Meaning, Foundations of Language 4: 225-42.

22. Grice, H. P., The Casual Theory of Perception" In R. Shwarts (ed.), Perceiving, Sensing, and Knowing (New York: Doubleday (1965)

23. Grundy, Peter, Doing Pragmatics (London: Edward Arnold (1995).

سەرەتایێک بۆ زانستەکانی واتاسازی و پراگماتیک
و:نەریمان خۆشناو

24. Halliday, M. A. K., "Lexis as a Linguistic Level". In Bazell and Others (eds.) In Memory of J. R. Firth, (Longman (1979).

25. Harnish, Robert M.., "Logical Form and Implicature". In Steven Davis (ed.) Pragmatics: A Reader (New York: Oxford University Press (1991).

26. Hartmann, R. R. K and F. C. Stork, Dictionary of Language and Linguistics (London: Applied Science Publishers (1972).

27. Horn, L. R., "Presupposition and Implicature". In: Lappin, S.: The Handbook of Contemporary Semantic Theory (Oxford: Blackwell, 1996)

28. K, Kazzazi, Routledge Dictionary of Language & Linguistics (Routledge: 1996)

29. Lakoff, G., "Pragmatics in Natural Logic". In E. L. Keenan, Formal Semantics of Natural Language (Cambridge: CUP (1975).

30. Leech, Geoffrey, Principles of pragmatics (New York: Longman (1983).

31. Levinson, Stephen C. Pragmatics (Cambridge: CUP (1983)

32. Lewis, B., V. L. Menage,C. H. Pellat and J. Schacht (eds.), The Encyclopedia of Islam (Leiden : E. J. Brill (1979)

33. Lyons, John, "Firth's Theory of Meaning" In Bazell and others (eds). In Memory of J. R. FIRTH< (Longman (1979)

34. Lyons, John, Language and Linguistics: An Introduction, (Cambridge: Cambridge University Press(1981)

35. Lyons, John, Linguistic Semantics: An Introduction. (Cambridge: Cambridge University Press, (1995)

36. Lyons, John, Semantics (Cambridge : Cambridge University Press, (1977)
37. Martinet A., Elements of General Linguistics, Translated by E., Palmer (London: Faber Ltd (1964)
38. Ogden, CK and IA Richards "Thoughts, Words and Things" in Donald E. Hayden and E. P. Alworth (eds.) Classics in Semantics (London: Vision Press Limited (1965)
39. Robins, R. H., General Linguistics An Introductory Servey2, nd ed, (London: Longman (1978)
40. Sadock and Zwicky (1985)
41. Sperber, Dan and Deidre Wilson, "Irony and the use-mention distinction". In Peter Cole (ed), Radical Pragmatics, pp 295-318. (New York: Academic Press (1981)
42. Speber, Dan and Deidre Wilson, "Mutual Knowledge and relevance in theories of comprehension". In: N.V. Smith (ed): Mutual Knowledge. (London: Academic Press 85- 61, (1982)
43. Seperber, Dan and Deidre Wilson, D, Relevance: Communication and cognition. (Oxford: Blackwell (1986, p.182.
44. Saussure, F. D, Course in General Linguistics (New York: McGraw-Hill Book Company (1959)
45. Searl, J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language, Cambridge: Eng: Cambridge University Press (1969)
46. Searl, J. R., "Metaphor", in Steven Davis (ed.), Pragmatics: A Reader, (New York Oxford University Press 524-520, (1991)
47. Seperber, Dan and Deidre Wilson, Relevance: Communication and cognition.(Oxford: Blackwell. 1986).

48. Strawson, P. F. § , Intention and convention in speech acts., Philosophical Review (1964) 60-439:73
49. Tsohatzidis, S. L, ed., Foundation of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistics Perspectives, London: Routledge (1994).
50. Weiss, B.G., "Language in Orthodox Muslim Thought: A Study of 'Wad' al-lughah and its Development" unpublished Ph.D. thesis (Factuality of Princeton University: Dept of Oriental Studies (1966).
51. Wilson, Deirdre and Dan Sperber, "Inference and Implicature" in Steven Davis, Pragnatics: A Reader (New York: oxford University Press 1991).
52. ——— ,"On Grice's theory of conversation". In: P. Werth (Ed. : Conversation and Discourse. (London: Croom Helm 178 – 155, 1981.).
53. Yunis Ali, Mohamed Mohamed, Medieval Islamic Pragmatics : Sunni Legal Theorists' Models of Textual Communication (London: Curzon Press2000).